

дарахтон гардидааст. Чангалзори на он кадар васеъ танҳо дар Аппалачи боқӣ мондааст.

Дар бешазори пахнбарг бештар булут (сафед, сурх, калонмева), олаш, зерфун, заранг, дарахти лолагул (магнолия)-и баргрез месабзанд. Дарахти себ, олуболу ва ноки ёбой низ мерӯяд.

Зонаи бешаҳои доманаи Кордилер аз бешаҳои ҳамвориҳо фарк мекунад. Намуди рустайӣ ва ҳайвоноти ин ҷо дигар аст. Чунончӣ, дар бешаҳои кӯҳии субтропикӣ дар соҳили уқёнуси Ором секвойя — дарахтони сӯзанбарӣ и қадашон бештар аз 100м, гафсишон то 9 м месабзанд.

Зонаи даштҳо аз шимол ба ҷануб дар маркази материк аз тайгаи Канада то халиҷи Мексика пахн шудааст. Даштҳо — масоҳати бечангали минтақаи мӯътадил ва субтропикӣанд, ки набототи алафӣ нӯшондааст ва ҳокашон сиёҳу дорчинранг мебошад. Дар ин ҷо фаровонии намӣ ба сабзиши гиёҳҳо шаронти мусоид ба вучуд меорад, ки байни онҳо хӯшадорҳо (гӯргтиёх, алафи бизон, типчок, силугиёх) месабзанд. Даштҳои Амрикои Шимолро, ки аксаран аз алафҳои баланд ва гиёҳҳои хӯшадор иборатанд, прерия меноманд. Онҳо дар ҳама ҷо аз тарафи инсон тағйир дода шудаанд-шудгор ё ба

Расми 54. Дар кӯҳсори Мексика

Секвойя

Койтик
(гурги даштӣ)

чарогоҳ табдил ёфтаанд. Аз худ кардани прерия ба олами ҳайвоноти он таъсир расонд. Бизонҳо қариб нобуд шуданд, койтикҳо (гурги даштӣ) ва рӯбоҳ кам мондаанд.

Дар бешаҳои кӯҳҳои Кордилер гӯсфанди гафсшох, хирси гризли, пума, дар дашту биёбони паҳнкӯҳҳо бузи ваҳшӣ ва хазандаҳои гуногун зиндагӣ мекунад. Гиёҳҳои асосии ин ҷо явшони сиёҳ ва шӯра аст. Дар биёбони субтропикии кӯҳсори Мексика гули ханҷарӣ месабзад.

Тағйир ёфтани табиат тахти таъсири фаъолияти хочагии инсон. Табиати материк ниҳоят тағйир дода шудааст. Фаъолияти хочагӣ ба тамоми қисмҳои табиат зарар расондааст ва азбаски онҳо ба ҳамдигар робитаи тарафайн доранд, ифлосшавӣ ва харобшавӣ хусусияти якхела мегиранд. Тағйироти табиат махсусан дар сарзамини ИМА бузург аст. Асосан ҳок, олами наботот ва ҳайвонот зарар دیدанд. Дар бисёр ноҳияҳои ИМА об як чанд карат истифода мешавад ва чандин маротиба тоза карда шавад ҳам, аммо нарасидани он мушоҳида мегардад.

Масоҳати заминҳои қорам кам мешавад. Шаҳрҳо, роҳҳо, минтақаи заминӣ қад-қадӣ қубурҳои газ, фурудгоҳҳо, хатҳои интиқоли барқ торафт ҷои бештарро ишғол мекунанд. Ҷои маҷмӯи табири соҳаи кишоварзӣ ва шаҳрҳо иваз мекунанд.

Баъзе ҳудудҳои материк ба офати табиӣ гирифтور мешаванд, ки он ба ҳаракати литосфера, ҷараёнҳои атмосфера вобаста мебошад. Дар кӯҳҳои Кордилер зилзилаҳои харобиовар, оташфишонии вулкониҳо рӯй медиҳад. Дар қисми марказии материк, дар он ҷое ки миқдори бориш якбора кам мешавад, паиҳам хушксолӣ ва гармсел шуда, бисёр вақт тӯфони чанголуд рӯй медиҳад ва он зарраҳои хоки ҳосилхези киштзорро мебарад. Дар минтақаи субтропикӣ аз Арктика ҳавои хунук дохил мешавад. Ҳарорат якбора паст шуда, барф меборад. Гирдбоди пуриктидори атмосферӣ-торнадо харобиҳои зиёде меорад.

Дар ноҳияҳои ғарб махсусан паиҳам сухтори беша рӯй медиҳад, зеро дар он ҷо бориш кам мешавад.

Дар солҳои охир дар мамлакатҳои Амрикои Шимолӣ қонуноҳое қабул гардидаанд, ки ба маҳдуд кардани партовҳои зарарнок, кам кардани манбаҳои ифлосшавӣ, сохтмони иншоотҳои тозақунӣ равона карда шудаанд. Дар материк бо назардошти муҳофизати табиат даҳҳо гулбоғҳои миллӣ ва мамнӯъгоҳҳо барпо карда шудаанд.

Супориш 1. Табиати кадом зонаҳо аз фаъолияти хоҷагии инсон аз ҳад зиёд зарар дидааст? 2. Аз матн таърифи мафҳумҳои "тундра", "тайга", "дашт"-ро ёбед, нишонаҳои асосии онҳоро номбар кунед. 3. Намояндаи олами ҳайвоноти ҳар як зонаи табииро номбар кунед. Барои ёфтани ҷавоб матн ва харитаи атласро истифода баред. 4. Аз харита гулбоғҳои миллӣ ва мамнӯъгоҳҳои Амрикои Шимолӣро нишон диҳед, фаҳмонед, ки онҳо дар кадом зонаҳои табиӣ ҷой гирифтаанд.

АҲОЛӢ ВА ДАВЛАТҲО

§48. Аҳоли

Қисми асосии аҳолии ҳозираи Амрикои Шимолӣро авлоди муҳоҷирони мамлакатҳои гуногуни Аврупо, асосан Бритониёи Кабир ташкил медиҳанд. Инҳо амрикоӣҳои ИМА ва англо-канадагӣҳо буда, ба забони фаронсавӣ ҳарф мезананд. Аҳолии таҷҷоии материк — ҳиндуҳо ва эскимосҳо мебошанд. Онҳо дар Амрикои Шимолӣ, муддатҳо пеш аз кашф шудани он аз тарафи аврупоӣён, сокин буданд. Ин халқҳо ба шоҳаи амрикоӣи наҷоди мугул мансубанд. Олимони муқаррар кардаанд, ки ҳиндуҳо ва эскимосҳо аҳли Авруосиё мебошанд.

Дар Амрикои Шимолӣ ҳиндуҳо тақрибан 15 млн. нафаранд. Номи "ҳиндуҳои амрикоӣ" ба Ҳиндустон ҳеҷ як муносибате надорад. Ин натиҷаи хатоии таърихӣи Колумб аст, ки мӯътақид буд, Ҳиндустонро кашф кардааст. Қabilaҳои ҳинду то омадани аврупоӣён ба шикор, моҳигирӣ машғул буданд, меваҳои худрӯйро ҳам меоварданд. Қисми асосии қabilaҳо дар Мексикаи Ҷанубӣ ҳам омада буд (астекҳо, майя) ва давлати худро ташкил дода, бо хоҷагӣ ва маданияти нисбатан тараккиёфта фарқ мекард. Онҳо деҳқонӣ мекарданд — ҷуворимаққа, помидор, тамоку ва дигар рустаниҳо парвариш мекарданд, ки баъдан ин зироатҳо ба Аврупо оварда шуданд.

1. Аз рӯйи харитаяи “Зичии аҳолии ва халқҳо” муайян кунед, ки эскимосҳо ва хиндуҳо дар кучо зиндагӣ мекунанд. 2. Халқҳои амрикоӣ, англо-канадагӣ, фаронсо-канадагӣ ва ҳабашиҳо дар кадом қисми материк маскунанд?

Баробари омадани мустамликадорони аврупоӣ қисмати хиндуҳо талх гардид: онҳоро берахмона қир мекарданд, аз заминҳои ҳосилхези қорам меронданд. Онҳо аз касалиҳои гуногун ҳалок мешуданд.

Дар асри XVII-XVIII мустамликадорон аз Африко барои қор дар майдонҳои кишт ҳабашиҳоро оварданд. Онҳоро ба заминдорони қалон ба гуломӣ мефуруштанд. Ҳоло ҳабашиҳо асосан дар шаҳрҳои зиндагӣ қарда, қорҳои вазнини каммуздиро иҷро менамоянд.

Шумораи аҳолии Амрикои Шимолӣ қариб 406 млн. нафар аст. Ҷойгиршавии он пеш аз ҳама ба таърихи аҳолидоршавии материк ва шароити табиӣ вобаста аст. Нимаи ҷанубии материк аз ҳама сарҳолӣ мебошад. Зичии аҳолии қисми Шарқӣ аз ҳама зиёд аст, ки дар он ҷо аввалин муҳоҷирони мамлакатҳои Аврупо муқим мешуданд. Дар ин қисми Амрикои Шимолӣ шаҳрҳои аз ҳама қалон: Нью-Йорк, Бостон, Филадельфия, Монреал ва дигарҳо ҷойгир шудаанд.

Худудҳои шимолии материк, ки барои ҳаёт қам ба қор меоянд ва тундраю бешазори тайга ишғол қардааст, қамаҳои мебошанд. Ноҳияҳои кӯҳсор бо иқлими хушқу релефи ноҳамвор низ қамаҳолианд. Дар зонаи даштҳо, ки ҳок ҳосилхез, гармӣ ва рутубат зиёд аст, зичии аҳолии хеле зиёд мебошад.

Давлатҳо. Дар Амрикои Шимолӣ мамлақати мутараққитарини ҷаҳон — Иёлоти Муттаҳидаи Амрико ҷой гирифтааст. Худуди он аз се қисми аз ҳамдигар дур иборат аст. Ду қисми он дар материк — худуди асосӣ ва дар шимолӣ қарб Аляска ҷой гирифтааст. Дар қисми марказии уқёнуси Ором ҷазираҳои Гавайя воқеъ аст. Қайр аз ин, ба ИМА якҷанд мулкҳо тааллуқ доранд. Инҳо асосан ҷазираҳо дар уқёнуси Ором мебошанд.

Дар шимолӣ худуди асосии материк давлати дигари қалон — Канада ва дар ҷануб — Мексика воқеъ аст. Дар Амрикои Марказӣ ва дар ҷазираҳои баҳри Қариб якҷанд давлати хурд: Гватемала, Никарагуа, Коста-Рика, Панама, Ямайка ва қайра ҷой гирифтаанд.

Дар ҷазираи Куба ва дар ҷазираҳои майдаи ба он ҳамшафат — Республикаи Куба ҷой гирифтааст. Вай баъди револуцияи соли 1959 ташкил ёфт.

ХУДРО САНЧЕД? 1. Хусусиятҳои асосии релефи Амрикои Шимолро бо релефи материкҳои дигар муқоиса кунед? 2. Дар кадом қисми Амрикои Шимолӣ иқлим барои ҳаёт ва фаъолияти хоҷагии аҳоли аз ҳама мусоид аст? 3. Хусусиятҳои асосии иқлими материкро номбар кунед. Таъсири уқёнусҳо ва сатҳи замин ба иқлими Амрикои Шимолӣ дар чӣ ифода меёбад? 4. Зонаҳои табиии Амрикои Шимолӣ дар кадом пайдархамӣ ҷой гирифтаанд ва барои чӣ якдигарро иваз мекунаанд? 5. Аз тарафи инсон тағйир дода шудани табиатро дар ягон мамлақати Амрикои Шимолӣ мисол биёред. Сабабҳои зичии мухталифи аҳолиро номбар кунед. 6. Нишон диҳед, ки дар кадом қисми материк Куба, Канада, Мексика, ИМА ҷойгир шудаанд. Ҷазирани Гренландия ба кадом давлат тааллуқ дорад?

АВРУОСИЁ

Авруосиё — материкест, ки мо дар он зиндагӣ мекунем. Авруосиё бо гуногунии табиаташ аз китъаҳои дигари кураи Замин фарқ мекунад. Ин гуногунӣ аз чӣ иборат, онро кадом сабабҳо муайян мекунанд ва тафовути табиӣ ба ҳаёт ва фаъолияти хоҷагии инсон чӣ таърир мерасонад ва баръакс, фаъолияти хоҷагии инсон ба вазъи табиат чӣ таърир мерасонад? Шумо ҳангоми омӯхтани мавзӯи “Авруосиё” ба ҳамаи ин саволҳо ҷавоб ёфта метавонед.

ТАБИАТ

Авруосиё — материкӣ бузургтарини кураи Замин мебошад. Он сеяки тамоми сатҳи хушкии кураи Заминро ишғол кардааст. *(Аз рӯйи диаграмма (расми 3) масоҳати Авруосиёро муайян кунед ва онро бо масоҳати якҷояи Африқо ва Амрикои Шимолӣ муқоиса намоед. Оиди гуногунии табиати ин материкҳо фикри худро баён кунед.)*

§49. Мавқеи географӣ

1. Харитаро истифода бурда, мавқеи географӣи Авруосиёро муайян кунед. Фикр кунед, кадом хусусиятҳо барои табиати он аз ҳама муҳиманд. **2.** Масоҳати материк, дарозии он аз шимол ба ҷануб ва аз ғарб ба шарқ ба гуногунии табиат чӣ ҳел таърир мерасонанд?

Авруосиё ду китъаи олам — Аврупо ва Осиёро ташкил медиҳад. Худуди шартии байни онҳоро қад-қали доманаи шарқии кӯҳҳои Урал, аз дарёи Эмба, соҳили шимолии баҳри Каспий ва ҳамин Кумаю-Манич ташкил медиҳад. Худуди баҳрӣ аз баҳрҳои Азов ва Сиёҳ, инчунин аз гулӯгоҳҳои, ки баҳрҳои Сиёҳ ва Миёназаминро мепайванданд, мегузарад.

Тарҳи соҳилҳо. Аз харитаи табиӣи Авруосиё дида мешавад, ки хати соҳили материк дар ғарб аз ҳама бештар қачу қилеб аст. Уқёнуси Атлантика ба дохили хушкӣ даромада, нимҷазираи *Скандинавияро* ҷудо кардааст. Дар ҷануби материк нимҷазираҳои Арабистон ва Ҳиндустон бо андозаи худ фарқ мекунанд. Онҳоро уқёнуси Ҳинд иҳота кардааст. Дар соҳили ҷанубии Авруосиё ҷазираҳо каманд, ҷазираи калонтарин — *Шри Ланка* аст.

Хати сохили Авруосиё дар шарк хеле качу килеб аст, ки онро укёнуси Ором ихота менамояд. Бахрҳои канориро аз укёнуси Ором силсилаи нимчазираҳо (*Камчатка*) ва чазираҳо чудо кардаанд. Чазираи аз хама калон — *Зонди Калон* мебошад.

Укёнуси Яхбасти Шимолӣ, ки Авруосиёро аз шимол ихота кардааст, он қадар ба хушкӣ надаромадааст.

Нимчазираҳои аз хама калон — *Кола*, *Таймир*, *Чукотка* мебошанд. Аз сохил каме дур чазираҳои *Замини Нав*, *Сибирӣ Нав*, *Новосибирск* ва як қатор чазираҳои дигар чой гирифтаанд.

Бо вучуди качу килебии сохилҳо таъсири укёнусоҳо ба табиати қисмҳои дохилии материк аз сабаби дурӣ онҳо кам аст.

Ҳамин тариқ Авруосиё материки ягонаест, ки онро тамоми чор укёнуси дунё ихота кардаанд. Бахрҳои, ки укёнусоҳо ҳосил кардаанд, дар шарк ва ҷануби материк аз хама чуқуранд.

Супориш 1. Материкҳои Авруосиё ва Амрикои Шимолро муқоиса кунед. Монандӣ ва фарқи мавқеи географии онҳо аз чӣ иборат аст? 2. Номи баҳр ва халиҷ, нимчазира ва чазираҳоеро, ки дар дарс омӯхтед, ба харитаи контури нависед.

Тадқиқот ва кашфиёт дар Осиёи Марказӣ. Тадқиқотчиёни рус ва шӯравии укёнуси Яхбасти Шимолро номбар кунед?

Омӯзиши Осиёи Марказии душворфатҳ ва худудҳои ба он ҳамшафатро нисбатан дертар, танҳо дар асри XIX оғоз намуданд. Дар он замон ҳатто Австралияи дурдастро нисбат ба Осиёи Марказӣ бехтар медонистанд. Дар тадқиқи ин худуд хизмати сайёҳони рус Пётр Петрович Семёнов-Тиёншонский ва Николай Михайлович Пржевальский махсусан бузург аст.

Тадқиқоти П. П. Семёнов-Тиёншонский. Дар давоми тамоми умраш география илми дӯстдоштаи П. П. Семёнов буд. Ӯ аз баҷагӣ ба география ҳавас дошт ва маълумоти хуби географӣ гирифта буд, нахустин олими Аврупо буд, ки ба Тиёншони Марказии дар он замон дуру душворфатҳ дохил шуд.

П. П. Семенов солҳои 1856-57 ба Тиёншон ду маротиба саёҳат кард. Натиҷаҳои саёҳат ҳайратангез буданд. Ӯ худуди Тиёншон-яке аз кӯхистони асосии Осиёи Марказиро муқаррар кард, қуллаи *Хан-Тенгриро*, ки

П. П. Семёнов-Тиёншонский
(1827-1914)

Н. М. Пржевалский
(1839-1888)

П. К. Козлов
(1863-1935)

муддати дароз қудлаи баландтарини Тиёншон ҳисоб мешуд. кашф кард. П. П. Семенов кӯли баландкӯхи *Исиқкӯлро* тадқиқ намуда, исбот кард, ки он сарбаста аст. Бори нахуст дар кӯхҳои Тиёншон минтақаҳои баландӣ муқаррар карда шуданд. Маълум шуд, ки хати барф дар ин ҷо нисбат ба кӯхҳои Алп баландтар ҷой гирифтааст.

Барои эътирофи хизматҳои илмӣ худ П. П. Семёнов номи Тиёншонскийро гирифт. Ба баъзе қаторкӯхҳо, қудлаҳои ҷудогона, ширяхҳои Осиёи Марказӣ номи П. П. Семенов-Тиёншонский дода шудааст.

Номи Н. М. Пржевалский дар таърихи кашфиёти тадқиқоти географӣ абадӣ ҷой гирифтааст. Ӯ ба омӯзиши ҳамҷонибон Осиёи Марказӣ ибтидо гузошт. Аз тарафи ӯ ҳудудҳои тадқиқ гардидааст, ки масоҳатан қариб ба Австралия баробар аст. Ба Пржевалский ва ҳамроҳони ӯ бисёр душвориҳоро бартараф кардан лозим шудааст — қаторкӯхҳои баланди Тибет ва регҳои равони бесамари биёбони Гоби, гармо ва хунокии саҳт...

Натиҷаҳои саёҳатҳои географии Н. М. Пржевалский ниҳоят бузурганд. Дахҳо қаторкӯхҳои пештар омӯхташуда бори аввал ба харита дароварла шуда, бисёр биёбонҳо, сарғаҳои дарёҳои бузурги Осиё — Хуанхэ ва Янзэй тасвир ёфтаанд. Н. М. Пржевалский мавқеи кӯли ноустувори *Лобнорро* муқаррар кард ва табиати онро тасвир намуд. Олим намудҳои нави хайвонотро нахустин бор

тасвир кард, ки аспн ёбой (аспи Пржевалский) ва шутури ёбоии оснӣ аз ҷумлаи онҳост.

Пржевалский ҳангоми саёҳат нақшаи маҳалро мекашид, мушоҳидаҳои метеорологӣ мегузаронд. Ӯ ба Осиёи Марказӣ солҳои 1870-1885 панҷ маротиба саёҳат кард ва коллексияи фаровони чинҳои кӯхӣ ва рустаниҳоро ҷамъ овард. Пржевалский тамоми мушоҳидаҳояшро дар асарҳои худ тасвир кардааст, ки дар онҳо ба

маишат ва шароити зиндагии аҳолии маҳаллӣ диққати зиёд дода шудааст. Н. М. Пржевалский дар оғози саёхати панҷуми худ ба Осиёи Марказӣ вафот кард. Вай пеш аз марг васият кард, ки ӯро дар соҳили кӯли Исиккӯл дар доманаи қаторкӯҳҳои Тиёншон гӯронанд. (*Саҳми П. П. Семенов-Тиёншонский ва Н. М. Пржевалский дар омӯзиши Осиёи Марказӣ аз ҷиҳати иборат аст?*)

Тадқиқоти Осиёи Марказиро сайёҳи дигари рус *Пётр Кузмич Козлов* давом дод.

§50. Релеф ва сарватҳои зерзаминӣ

1. Аз харита қаторкӯҳҳои баландтарини Авруосиёро нишон диҳед. Онҳоро аз ҷиҳати баландӣ бо қаторкӯҳҳои материкҳои дигар муқоиса кунед. 2. Дар кадом кӯҳҳо қуллаи баландтарини дунё воқеъ аст? 3. Аз харита ҳамвориҳои аз ҳама калони материкро нишон диҳед. Онҳоро аз ҷиҳати андоза бо ҳамвориҳои Амрикои Шимолӣ ва Ҷанубӣ муқоиса кунед. 4. Аз харита баҳри Мурда-ҳамии чуқуртарини Авруосиё ва тамоми қураи Замиро ёбед. Бузургии тағйироти баландиҳои материкро муайян кунед.

Хусусиятҳои релефи Авруосиё, инкишофи он. Тахлили харита ҷамъон медеҳад, ки ҳуҷумат зерин барорем: 1. Авруосиё аз материкҳои дигар хеле баланд аст. 2. Дар ҳудуди он кӯҳҳои баландтарини ҷаҳон ҷой гирифтаанд. Баландтарини онҳо *Ҷимолотӣ* бо қуллаи *Ҷомолунгма* (*Эверест*) мебошад.

Соли 1953 аввалин шуда соқини Зеландияи Нав Эдмунд Хиллари ба болон ин қулла баромадааст. 3. Ҷамвориҳои Авруосиё андозан азим доранд ва ба ҳазорҳо километр тӯл кашидаанд. Онҳо нисбат ба материкҳои дигар хеле зиёданд. 4. Дар Авруосиё фарқи баландиҳо махсусан бузург аст. Фарқи байни баҳри Мурда (аз сатҳи уқёнус — 395 м пастр), пастрҳои хушк (пастрҳои Турфон — 154 м) ва қуллаҳои баландтарин — Ҷимолотӣ беш аз 9 км аст.

Сабаби чунин гуногунии сатҳи Авруосиё аз якҷанд платформаҳои калони токембри, ки аз охириҳои давраи протерезой инҷониб ҷиндор нашудаанд, инчунин аз ноҳияҳои фароҳи ҷиндоре, ки дар байни ин платформаҳо воқеъ гашта, қисман то қабри баҳр қашол ёфтаанд, иборат аст. Платформаҳои калонтарини токембрии Аврупои Шарқӣ, Сибир, Чину Куриё ва Чини Ҷанубӣ аз ҳама қадиманд. (*Сини онҳоро муайян кунед*). Қараёнҳои тавлиди кӯҳӣ дертар ба амал омада, ин платформаҳо пайвастанд ва масоҳати материкро васеъ карданд.

Минбаъд ба Авруосиё платформаҳо — пораҳои Гондванаи қадим, ки таҳти нимҷазираҳои Арабистон ва Ҳиндустон ҷой гирифтаанд, пайваст шуданд (*ниг. ба харитаи "Соҳти қишри замин"*).

Дар сарҳади ҷанубии пораи Авруосиё дар ҷои васлшавии он бо пораҳои ҳамшафат ҷараёнҳои пурқудрати тавлиди кӯҳӣ рӯй доданд ва рӯй медиҳанд, ки боиси пайдоиши кӯҳҳои баландтарин шуданд. Дар шарқи материк, дар он ҷое, ки пораи Авруосиё меҷарояд, камони ҷазираҳо ва ноаҳои чуқуроб ҳосил шудаанд. Дар ин қисми Авруосиё тағйирёбии қишри замин хеле фаъол аст.

Ноҳияҳои зилзила ва вулқонҳо. Дар ҳудуди Авруосиё, ки аз он минтақаи пурқудрати сейсмикии қураи Замин гузаштааст, қисми зиёди зилзилаи рӯйи Замин рух медиҳад. Минтақаи фаъолтарин минтақаи сейсмикии уқёнуси Ором аст, ки бисёр зилзилаҳо бо он вобастаанд. Яке аз он зилзилаҳо соли 1923 пойтахти Чопон — шаҳри Токиоро хароб кард. Дар натиҷаи зилзила бештар аз 100 ҳаз. кас ҳалок шуд. Заминларзаи саҳт ва харобкунандаю мудҳиш соли 1948 дар Ашқобод — пойтахти ҷумҳурии Туркманистон ба вуҷуд омад, ки қувваи ҷунбиш ба 9-10 балл расид. Аз 132 ҳазор аҳолии шаҳр бештар аз 100 ҳазораш талаф ёфт. Шаҳр ба харобазор табдил ёфт. Соли 1966 дар шаҳри Тошканд — пойтахти ҷумҳурии Ўзбекистон қувваи зилзила зиёда аз 6 баллро ташкил кард. Бештар аз 360 ҳазор бино саҳт осеб диду хароб гашт, ҳазорон оила бе хонаву дар монданд. Соли 1988 дар ҷумҳурии Арманистон қувваи ҷунбиш дар маркази зилзила зиёда аз 8-9 баллро ташкил дод. Аз рӯйи маълумотҳои мавҷуда 40-45 ҳазор одамон ҳалок гаштанд. Қариб 500

Расми 55. Қуллаи баландтарини Замин — Чомолунгма

ҳазор нафар бе сарпаноҳ монданд. Шаҳри Спитак пурра хароб гардид. Минтақаи сейсмикии Аврупою Осиё аз канори ҷанубии Авруосиё мегузарад.

Омузиши ҷараёнҳое, ки дар қабатҳои замин рӯй медиҳанд, ба пешгӯӣ кардани макон ва замони зилзилаҳо-ин ҳодисаи мудҳиши табиат кӯмак мерасонад.

Ба минтақаҳои сейсмикӣ ноҳияи вулқонҳо ҳам мувофиқ меоянд. Вулқонҳо дар “Ҳалқаи оташ”-и укёнуси Ором махсусан бисёранд. Баландтарин (4750 м) вулкони оташфишони Авруосиё *Ключевский* аст. Дар яке аз ҷазираҳои Зонди Калон вулкони *Кракитая* ҷой гирифтааст, ки дар гузашта бо оташфишони пуркудраташ машҳур буд. Вулқонҳо дар ҷазираҳо ва соҳили баҳри Миёназамин бисёранд. Вулқон кӯҳ ва ҷазираҳои нав, ҷинсҳои кӯҳӣ (туфи вулкони)-ро ба вуҷуд оварда, сатҳи материкро тағйир медиҳанд.

Одамон истифодаи баъзе ҳодисаҳои вулкониро ёд гирифтанд: буги гарм, ки аз каъри замин мебарояд, турбинаи нерӯгоҳи барқиро давр занонда метавонад. Масалан, чунин нерӯгоҳи барқӣ дар Русия дар нимҷазираи Камчатка сохта шудааст. Онҳо дар мамлакатҳои дигар ҳам мавҷуданд. Оби гарми чашмаҳоро барои гарм кардани хонаҳо ва гармхонаҳо истифода мебаранд.

§51. Шаклҳои асосии релеф

Қисми асосии аҳолии Авруосиё низ монанди аҳолии материқҳои дигари сайёраи Замин дар ҳамвориҳо зиндагӣ мекунанд.

1. Аз харита ҳамвориҳои Аврупои Шарқӣ ва Кабири Чин, паҳикӯҳҳои Арабистон, Дакан, Гоби, Сибири Миёнаро ёбед. 2. Ҷаро ҳамвориҳо одатан дар қитъаҳои платформани қабати замин ҷой гирифтаанд?

Ҳамвориҳои Сибири Ғарбӣ-яке аз калонтарин ҳамвориҳои кураи Замин аст. Баъд аз баланд шудани қабати замин дар ҷои ҳамвориҳои ҳозира мавҷҳои баҳрӣ лаппас мезананд. Аз ҳамин сабаб сатҳи он, ки аз ҷинсҳои баҳрию хушкии пайдоишашон таҳшинӣ таркиб ёфтааст, хеле ҳамвор аст. Пиряхҳои қадим дар сатҳи ҳамвориҳои қисми шимолии Авруосиё катортеппаҳои моренагӣ боқӣ гузоштаанд.

Кӯҳҳои Авруосиё ҳам монанди ҳамвориҳо аз ҷиҳати пайдоиш ва синну сол гуногунанд. Кӯҳҳои ҷиндоршаванда ду минтақаи азим-

ро ҳосил кардаанд, ки дар канорҳои ҷанубӣ ва шарқии материк ҷой гирифтаанд.

Минтақаи Алпу Ҷимолой аз уқёнуси Атлантика қариб то уқёнуси Ором дар қисми ҷанубии Авруосиё тӯл кашидааст. Ба он Пиреней, Алп, Карпат, Қавқоз, Помир, Ҷимолой дохил мешаванд.

Онҳоро аз харита ёбед. Кӯҳҳои баландтарини Аврупо ва Осиёро нишон диҳед. Қул्लाҳои онҳоро номбар кунед. Қаторкӯҳҳои дар матн номбаршударо дар харитаи контури гузаронед.

Дар баъзе ҷойҳои минтақаи Алпу Ҷимолой якҷанд қаторкӯҳҳо пайваст мешаванд. Дар он ҷо кӯҳсорҳо ҳосил шудаанд. *Помир* аз азимтарини онҳост. Кӯҳсори *Тибет* боз ҳам баланд аст.

Кӯҳҳои ҷиндори минтақаи уқёнуси Ором дар Камчатка сар шуда, дар ҷазираҳои Зонди Калон ба охир мерасанд. Онҳо дар Авруосиё ба ҳалқаи вулкони уқёнуси Ором ва минтақаи zilзилаҳо мувофиқ меоянд. Аз хами сабаб баъзан қуллаи қаторкӯҳҳо — вулкониҳои хомӯш ва оташфишон мебошанд. Кӯҳҳои Скандинавия, Урал, Тиёншон, Олтой аз ҷиҳати пайдоиш 300 млн. сол доранд. Онҳо дар давраи ҷиндоршавии қадим пайдо шудаанд. (*ниг. ба харитаи "Соҳти қишри Замин"*). Кӯҳҳо зери таъсири ҷараёнҳои берунӣ ниҳоят вайрон шудаанд. Аммо баъзеи онҳо, чунончи Урал, Тиёншон, Олтой аз нав баланд шудаанд.

Сарватҳои зеризаминӣ. Дар бисёр мамлакатҳои ҷаҳон талабот ба сарватҳои зеризаминии гуногун босуръат меафзояд. Авруосиё бо бисёр будани захираҳои маъдани худ фарқ мекунад.

Авруосиё аз маъданҳои рангае, ки дар ҷаҳон аҳён-аҳён вохӯранд, чунончи, қалъаги ва волфрам ниҳоят бой аст. Қонҳои онҳо минтақаи ба ном қалъагию волфрамро ҳосил карда, дар қисми шарқии Авруосиё тӯл кашидаанд. Қалъаги ва волфрам дар саноат ҳамачониба истифода мешавад. Дар Сибири Шимолӣ, Шарқӣ, Алдан, болооби Леңа, атрофи дарёи Амур, қисми шимолӣи ҷумҳуриҳои Қазоқистон, Ёзбекистон, Қуряё, Қопон, дар қисми ғарбии Саха қонҳои алмос ва дигар қанданиҳои фойданок мавҷуданд. Дар нимҷазираи Ҳиндустон ва ҷазираи Шри-Ланка қонҳои сангҳои гуногуни қиматбаҳо — ёкути қабуд, ёкути сурх мавҷуданд.

Сарватҳои зеризаминии маъдани ҷи дар қабр, дар тахқурсии кристаллии платформаҳо ва ҷи дар маҳалҳои ба сатҳи замин барояндан ҷинсҳои магматикӣ хобидаанд.

Кони калонтарини маъдани охан дар Русия — *аномалияи магнитии Курск (АМК)* аз ҷиҳати пайдоиш бо ҷинсҳои кӯҳии метаморфӣ алоқаманд аст.

Авруосиё аз сарватҳои зеризаминии пайдоишашон таҳшинӣ низ бой аст. Нисфи зиёди захираи нафти ҷаҳонӣ дар Авруосиё маҳфуз мебошад. Он аз ҷиҳати захираҳои нафт ва гази табиӣ аз тамоми материкҳои дигар афзалият дорад. Ноҳияҳои нафти Авруосиё инҳоянд: ҳамвориҳои Сибири Ғарбӣ, Қавқоз ва нимҷазираи Арабистон. Дар қабри баҳри Шимолӣ, Туркманистон, нимҷазираи Манқишлок, пастиҳои Наздиқаспӣ нафт ёфт шудааст. Дар Қувайт, Ироқ, Эрон, Чин, Ҳиндустон ва Чопон ҳам нафт ва газ истихроҷ мешавад.

Конҳои газ дар ҷумҳурии Туркманистону Ёзбекистон, ҳамвориҳои Сибири Ғарбӣ, дар Шарқи Наздиқ ва Миёна ёфт шудааст. Собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ аз ҷиҳати истеҳсоли нафт ва гази табиӣ дар ҷаҳон ҷои аввалро ишғол мекард.

Калонтарини конҳои ангиштсанг дар ҳавзаҳои Донеск, Новокузнеск, Қарағанда, Тунгуска инчунин Чини Шарқӣ ва нимҷазираи Ҳиндустон, Осиёи Миёна ва дигар ҷойҳо хобидааст.

Намаки ош ва калий дар кӯлу баҳрҳои на чандон чуқур дар натиҷаи бугшавии обҳои шӯр ҳосил шудаанд. Аз намакҳои калий барои киштзор нурӣ тайёр мекунад.

Кони маъдани хром дар Қазоқистон, Туркия, Эрон, никел дар Русия, маъдани мис дар Қазоқистон, Сибири Шимолӣ, Чопон, боксит дар Қазоқистон вомехӯранд (*ниг. ба харитаи маҷмӯӣ*).

Супориш. 1. Ҳамвориҳо ва қаторкӯҳҳоеро, ки дар матни параграф номбар шудаанд, дар харитаи контурӣ ишора кунед. 2. Тафовути ҷойгиршавии сарватҳои зеризаминии пайдоишашон магматикӣ ва таҳшиниро чӣ таъриф бояд шарҳ дод? 3. Дар ноҳияи шумо ва Ҷумҳурии Тоҷикистон қадом сарватҳои зеризаминӣ мавҷуданд? Сабаби пайдоиши онҳоро шарҳ диҳед?

§52. Иқлим

Шумо акнун медонед, ки ҳар як материк иқлими ба худ хос дорад. Иқлими Авруосиё бисёр ҳам мухталиф аст. (*Иро чӣ хел шарҳ додан мумкин аст?*).

Иқлими Авруосиё нисбат ба иқлими Амрикои Шимолӣ хуштар аст. (*Сабаби инҳоят гуногунии иқлими Авруосиё чист?*). Пеш аз ҳама дарозии зиёди материк аз шимол ба ҷануб мебошад, ки ба тақсими гармӣ таъсир мерасонад.

Иклими нимчазираҳои Ҳиндустон ва Ҳиндучин ҳам ба муссонҳо вобаста аст. Таиҳо тобистон, вақте ки материк ниҳоят метафсад ва дар болои он ноҳияи фишори пасти атмосфера ҳосил мешавад, аз укёнуе анбӯхи ҳавои истивӣ меояд. Муссонҳо аз укёнуеи Ҳинд ба миқдори ниҳоят зиёд бориш меоранд. Зимистон муссон аз материк мевазад ва бо пассати шимоли шарқӣ мувофиқ меояд.

Ҳамин тариқ, таъсири укёнуҳо ба иқлим дар кам шудани миқдори бориш аз қанорҳо ба қисмҳои дохилии материк, инчунин дар пасту баландии ҳарорат зоҳир мешавад.

Кӯҳҳои баланди Аврусиё — Алп, Қавқоз, Ҳимолой аз ғарб ба шарк тӯл кашидаанд. Онҳо имкон намедиханд, ки ба ҷануб бодҳои хуноки шимолӣ дохил шаванд. Вале анбӯхи ҳавои сернам аз укёнуеи Атлантика бемалол ба дарунтари материк дохил мешавад. Дар роҳи муссонҳои аз укёнуеи вазанда, ки қаторкӯҳҳо қад кашидаанд, бориш махсусан бисёр мешавад. Чунончи, дар доманаи Ҳимолойи Ҷануби Шарқӣ дар як сол бештар аз 400 мм ва дар мавзеи сербориштарини рӯи Замин — *Черапунҷаи* машҳур 11000 мм бориш мешавад. Дар нишебҳои ҷанубии Қавқози ғарбӣ ҳам бориш бисёр аст. Дар нишебҳои ҷанубии қаторкӯҳҳои Ҳисор бошад сола ба ҳисоби миёна аз 1200 мм, то 2000 мм бориш мешавад. Ин маҳали сербориштарини Тоҷикистон ба шумор меравад.

Дар кӯҳҳои Аврусиё ҳам монанди материкҳои дигар шароити иқлимӣ мувофиқи таносуби минтақаҳои баландӣ тағйир меёбад. Минтақавияти иқлим дар чунин кӯҳҳо, монанди Алп, Қавқоз, Ҳимолой хеле назаррас аст. Иклими кӯҳсорҳои баланд — Тибет ва Помир — баландкӯҳӣ, хушк, тобистон гарму зимистон хуноқ, қисми зиёди сол қаҳратун аст.

1. Тафовути шароити иқлимӣ Аврусиё ва Амрикои Шимолӣ аз чӣ иборат аст? 2. Аз рӯи харитаи атлас муайян кунед, ки зимистон дар қадом қисми Аврусиё ноҳияи фишори баланд ба вуҷуд меояд. Сабаби ба вуҷуд омадани он чист? 3. Аз харита ва матни китоби дарсӣ истифода бурда, онд ба тақсими бориш дар ҳудуди Аврусиё, Тоҷикистон ҳикоя кунед.

Минтақаҳои иқлимӣ. Гуногунии шароити иқлимӣ материкро харитаи минтақаҳои иқлимӣ муайян мекунад.

1. Минтақаҳои иқлимӣ қураи Замиро номбар кунед. Онҳоро аз рӯи қадом аломатҳо фарқ мекунад? 2. Аз рӯи харитаи минтақаҳои иқлимӣ Аврусиё муайян кунед: а) материк дар қадом минтақаҳои иқлимӣ ҷой

гирифтааст; б) қадоме аз минтақаҳо ҳудуди аз ҳама зиёдро нишол-қараааст; в) минтақҳои иқлимӣ ба қадом самт иваз мешаванд. Онро чӣ ҳел шарҳ додан мумкин аст?

Қазираҳои арктикии Авруосиё ва қисми шаркии он, ки ба укёнуси Яхбастаи Шимолӣ ҳамшафат мебошанд, дар минтақаи иқлими арктикӣ ҷой гирифтаанд. Дар ин ҷо тамоми сол ҳавои хушк ва хуноки арктикӣ ҳукмрон аст. Ҳарорат ҳамеша паст аст ва зимистон хунокии ниҳоят сахт мешавад. Офтоби қутбӣ сатҳи укёнус ва хушқиро қам гарм мекунад. Сабабаш кӯтоҳ будани тобистон мебошад.

Минтақаи иқлимии субарктикӣ чун минтақаи тангбар дар тамоми материк тӯл кашида, дар ғарб қазираи Исландияро фаро гирифтааст. Иқлими он нисбат ба минтақаи арктикӣ андаке мулоим аст.

Ҳудуди аз ҳама зиёди Авруосиё дар минтақаи мӯътадили шимолӣ воқеъ аст. Ба тӯфайли аз ғарб дохил шудани анбӯҳи ҳаво дар ин минтақа ивазшавии ҳелҳои иқлим аз самти ғарб ба шарқ махсусан хуб аён мешавад.

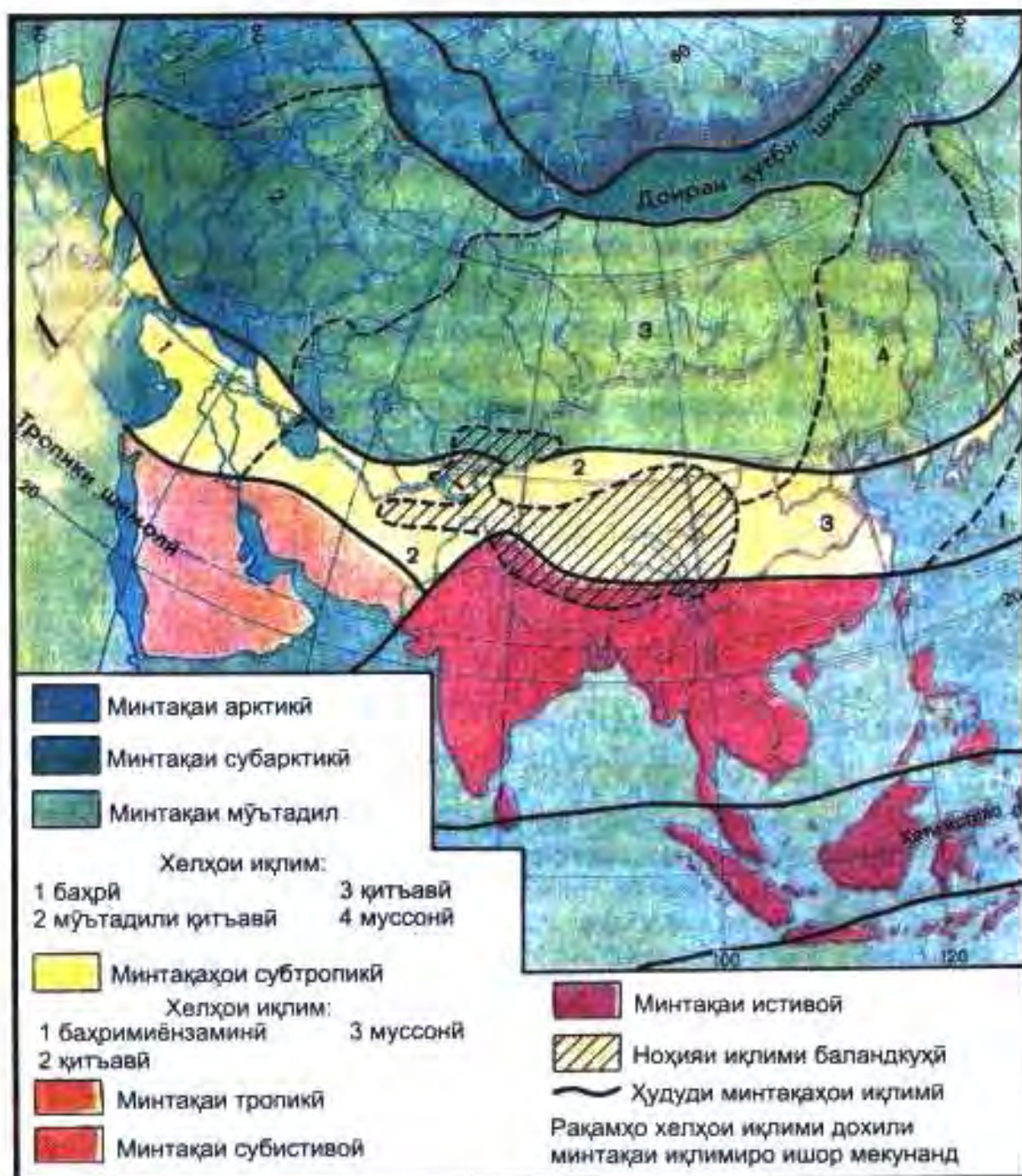
Дар ғарби Авруосиё ба тӯфайли анбӯҳи ҳавое, ки аз укёнуси Атлантика меояд, зимистон мулоим шуда, ҳарорати миёнаи январ аз 0°C баландтар ва тобистон аз +10 то +18°C мешавад. Бориш доимо бисёр буда, бештар аз 1000 мм мешавад. Рӯзҳои офтобӣ дар тобистон қам буда, зимистон бошад, обу ҳаво тағйирёбанда шуда, паиҳам сим-сим борон меборад, мавзёро дуру дароз туман фаро мегирад. Аҳён-аҳён барф ҳам меборад, вале ба зудӣ об мешавад. Инро иқлими баҳрии минтақаи мӯътадил меноманд.

Дар шарқ, то ҳуди кӯҳҳои Урал иқлими мӯътадили китъавӣ афзалият дорад. Дар ин ҷо таъсири укёнуси Атлантика суст мешавад. Ҳавои материк тобистон гарм ва зимистон хуноқ мешавад. Дар ҳамвориҳои Аврупои Шарқӣ обу ҳаво ноустувор аст. Зимистон рӯзҳои софу офтобиро ҳавои мулоим иваз мекунад ва тобистон осмонро абр пӯшонда, борон меборад. (*Сабаби ивазшавии обу ҳаво чист?*).

Анбӯҳи ҳавои китъавиро иқлими ҳудудхое, ки дар шарқи Урал, Осиёи Миёна ва Марказии минтақаи мӯътадил ҷой гирифтааст, муайян мекунад. Тобистон дар болои сатҳи замин ҳаво ниҳоят гарм шуда, зимистон то -50°C ва бештар аз ин ҳам сард мегардад. Ҳавои аз укёнуси Атлантик омада қариб бебориш мебошад. Зи-

мистон барф кам меборад ва сатҳи Замин дар чуқурии зиёд ях мекунад. Инро иқлими қитъавии минтақаи мӯътадил меноманд.

Дар шарқи ин минтақа иқлими муссонӣ ҳукмфармоист. Хусусияти асосии он ивазшавии анбӯхи ҳаво дар фаслҳои сол мебошад. (*Шарҳи он чист?*). Дар Авруосиё иқлими муссонӣ на танҳо минтақаи иқлими мӯътадил, балки боз ду минтақаро фаро мегирад. (*Қадамҳо?*)?

Расми 56. Минтақаҳои иқлимии Авруосиё

Минтакаи иқлими субтропикӣ Авруосиёро аз ни-мчазираи Пиреней то уқёнуси Ором бурида гузаштааст. Тобистон баробари омадани ҳавои тропикӣ обу ҳавои гарму хушк барқарор мегардад. Борон аҳён-аҳён меборад, осмон беабр “абалан кабуд” аст. Зимистон дар соҳили баҳри Миёназамин обу ҳаво дигар аст: гарм шуда, паиҳам борон меборад. Нашъунамои рустаниҳо давом мекунад.

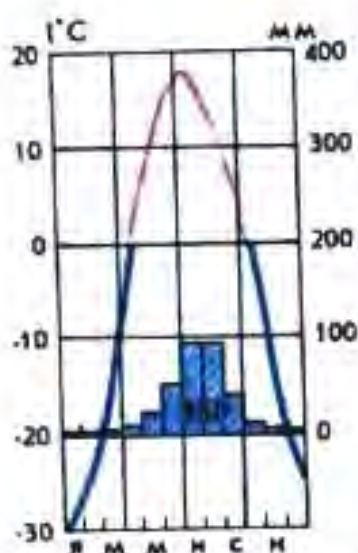
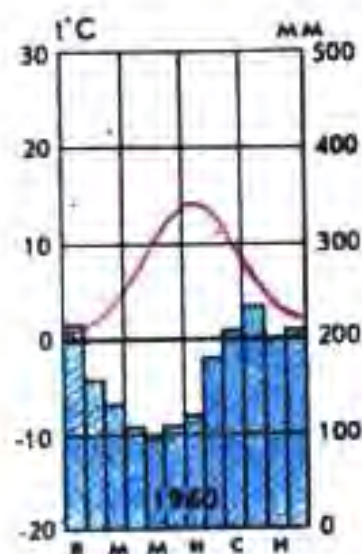
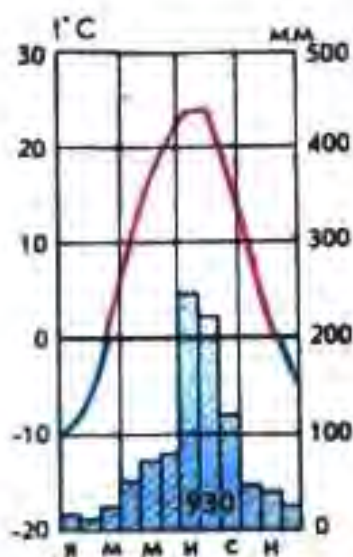
Бодҳои серрутубати ғарбӣ аз уқёнуси Атлантика бориш меоранд. Ҳарорати миёна дар ҳама ҷо аз 0°C баланд аст. Инро иқлими субтропикӣ баҳри миёназаминӣ меноманд. Дар қаламрави Тоҷикистон иқлими хушки субтропикӣ (дар водихои Вахш ва Ҳисор), ки тобистон тӯлонии гарм, зимистон кӯтоҳу нарм ва камбориш аст, ҳукмрон мебошад.

Рутубати ҳаво аз ғарб ба шарқ кам мешавад ва дар қисми минтакаи субтропикӣ ҳам монанди минтакаи мӯътадил иқлим субтропикӣ китъавӣ мебошад. Тобистон ниҳоят гарм ва зимистон хеле хунук аст. Бориш кам мешавад. Бод ҷангу регро ба ҳаво мебардорад. Дар соҳили уқёнуси Ороми Авруосиё дар минтакаи субтропикӣ тобистон анбӯхи ҳаво аз уқёнуси Ором ба миқдори зиёд бориш ва абрҳои гализ оварда, ҳарорати ҳаворо паст мекунад. Бисёр вақт борони сел меборад. Дарёҳо аз об пур шуда, аз соҳил мебароянд, киштзор, роҳҳо, деҳаҳоро пахш мекунанд. Зимистон аз қисмҳои дохилии материк ҳавои хуноки китъавӣ меояд ва ҳарорат мумкин аст то 0°C паст фарояд. Чунин иқлимро иқлими с у б т р о п и к и и м у с с о н и ӣ меноманд.

Аз харитаи китоби дарсӣ минтақаҳои иқлими тропикӣ, субистивой ва истивойро ёбед. Хелҳои иқлими онҳоро номбар ва хусусиятҳои онҳоро муайян кунед.

Таъсири иқлим ба фаъолияти хоҷагии аҳолий. Шароити иқлими Авруосиё аз бисёр ҷиҳат ба фаъолияти хоҷагии аҳолий таъсир кардааст. Агар тобистон дар шимоли материк ба кишоварзӣ норасоии гармӣ ҳалал расонад, он гоҳ дар қисми ҷанубии материк ҳарорати баланд дар тропикҳо ба рӯёндани ду-се ҳосил дар як сол мусоидат мекунад. Вале намӣ намерасад. Дар шарқ, ҷануби шарқ ва ҷануби материк иқлими муссонӣ барои кишоварзӣ махсусан мусоид аст. Дар заминҳои сергил буттаи ҷой, найшакар парвариш мекунанд. Дар минтакаи иқлими мӯътадил, махсусан дар он ҷое, ки тобистон гарму зимистон на он қадар хунук аст, гандум, ҷуворимаққа ва дигар зироати галладона, инчунин лаблабуи канд, дарахти себ, тоқ

Расми 57. Диаграммаи минтақаҳои иқлимии Авруосиё

месабзанд. Дар сохилҳои баҳри Миёназамин иқлими нарму гарм ба парвариши зироати субтропикӣ имконият медиҳад.

Дар Осиёи Шарқӣ ва Ҷанубӣ ҳангоми боронҳои муссонӣ аксар вақт обҳезии харобиовар мешавад. Дарёҳо аз соҳил баромада, масоҳати азими ҳамворихоро бо киштзор, деҳот ва роҳҳо паҳш мекунанд. Дарёҳои Хуанхэ, Ганг, Амур бо обҳезии худ машҳуранд. Ҳангоми обҳезиҳои ҳалокатовар одамон зарар дида, қорвои хонагӣ нобуд мешаванд.

Аҳоли аз қадим бо обҳезӣ мубориза бурда, дар соҳили дарёҳо садд, дарғот ва иншооти дигар месохт.

Дар пастиҳои назди баҳр тӯфон, ки дар укёнус тавлид мешавад, боиси обҳезӣ мегардад. Аз тӯфонҳои баҳрӣ ҷазираҳои Ҷопон ва Филиппин, соҳили Ҳиндучин аз ҳама бештар зарар мебинанд. Ҳангоми тӯфон суръати бод дар як соат то ба 400 км мерасад: чунончи, моҳи ноябри соли 1970 ба соҳили сараҳолии Ҳиндучин (Бангладеш) тӯфони қуввааш гайриоддӣ ҳамла овард, ки аз укёнусаи Ҳинд омада буд. Дар натиҷаи он қариб 400 ҳаз. кас ҳалок шуд. Моҳи январи соли 1989 дар натиҷаи заминчунбие, ки дар доманаҳои кӯҳи Боботоғ ба амал омад, хонаҳо ва деҳаҳои ноҳияи Ҳисор вайрон шуда, зери лойқа монданд. Баландии хоку лойқа дар баъзе ҷойҳо то ба 60 м расид. Одамон ҳалок шуданд, биноҳои иншоотҳои бисёр хароб гардиданд.

Ба мардум хушксолӣ ва харобшавии хок зарари калон мерасонанд. Хушксолӣ аз сабаби дуру дароз наборидани борон рӯй медиҳад. Аҳоли барои мубориза бо хушксолӣ обанборҳо месозанд. Дар баъзе мамлакатҳои нимҷазираи Арабистон барои обёрӣ оби бе-намакшудаи баҳрро истифода мебаранд.

Супориш. 1. Аз рӯи диаграммаи иқлимӣ (расми 57) ҳелҳои иқлими Авруосиёро муайян кунед. 2. Обу ҳавои ҳоси тобистони маҳалли худро тасвир кунед. Вай ба кадом ҳели иқлим мувофиқат мекунад? 3. Аҳолии деҳоти шумо шароити иқлимро чӣ тавр ба назар мегирад? 4. Ҳелҳои иқлими Амрикои Шимолӣ ва Авруосиёро муқоиса кунед.

§53. Обҳои дохилӣ

Тақсимооти обҳои дохилӣ. Авруосиё аз обҳои дохилӣ бой аст. Аз он бисёр дарёҳои калони кураи Замин қорӣ мешаванд. Кӯлҳои Авруосиё калон ва чуқуранд. Азбаски релеф ва иқлими қисмҳои гуногуни Авруосиё як хел нест, дарё ва кӯлҳо ҳам дар ҳудуди материк хеле нобаробар тақсим шудаанд.

Дарёҳо аз кӯҳҳо ва баландихоҳе, ки дар дохили материк қой гирифтаанд, қорӣ шуда, оби худро ба тамоми укёнуҳои кураи Замин раво мекунанд. Дар айни замон дарёҳои фароҳи дохилӣ ба укёнуи Ҷаҳонӣ қорӣ намешаванд. Ба ҳудудҳои қараёни дохилӣ қариб сеяки материк рост меояд.

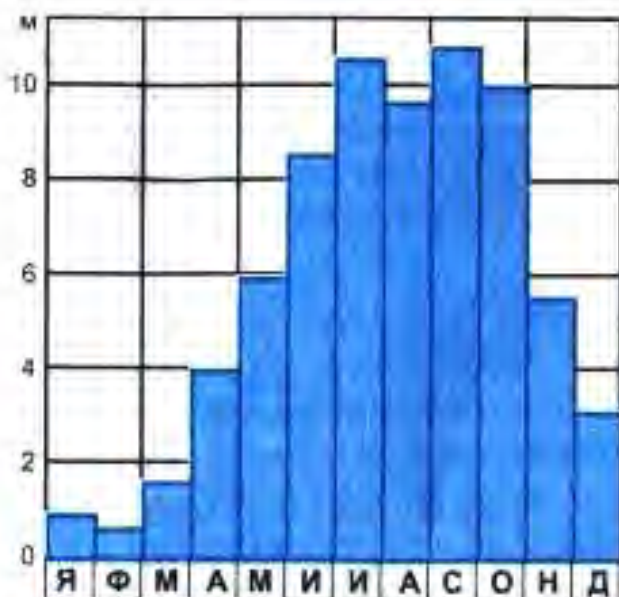
Обҳои зеризаминӣ сарвати пурбаҳои табиӣ аст. Захираи онҳо махсусан дар зери ҳамвори Сибири Ғарбӣ бузург аст. Онҳо на танҳо дарёҳо ва кӯлҳоро пурра мекунанд, балки аз тарафи аҳолии низ истифода бурда мешаванд.

Байкал — кӯли чуқуртарини олам буда, захираи калони оби ширин дорад. Яхҳо манбаи асосии обҳои ширин мебошанд.

Ба укёнуи Ором дарёҳои *Амур*, *Хуанхэ*, *Янсизи* қорӣ мешаванд. *Янсизи* — дарёи бузургтарини Авруосиё ва яке аз дарёҳои калонтарини ҷаҳон мебошад. Дарозинаш 5800 км аст. Ҳангоми боронҳои муссонӣ дарё сероб мешавад *Янсизи* ҳангоми ба баҳр қорӣ шуданаш ҳавзаи калон ҳосил мекунад. *Янсизи* дарёи киштигард аст. Дар поёноби он ҳатто киштиҳои калони укёнуӣ шино карда метавонанд. Оби дарё ва шохобҳои он барои обёрӣ истифода мешавад. Дар ҳавзаи он қаҳоряки аҳолии Чин зиндагӣ мекунад.

Ганг дарёи серобтарини кураи Замин буда, аз ҷиҳати миқдори об танҳо аз *Амазонка* ва *Конго* камӣ дорад. Дарозии он 2700 км аст. *Ганг* аз Ҷимолой сарчашма гирифта, аз ҳудуди сербориштарини материк қорӣ мешавад. *Ганг* ҳам монанди *Янсизи* тобистон обҳез мешавад. Оби зарди лойолудӣ дарё аз кӯҳҳо ба миқдори ниҳоят зиёд қисмҳои саҳтро меорад ва дар вақти ба халиҷи Банғола рехтан ҳавзаи васеъ ҳосил мекунад.

Меконг дарёи калонтарини Ҷануби Шарқии Авруосиё аст. Дарозии он 4500 км мебошад. Вай аз кӯҳсори Тибет сар шуда, ба баҳри Ҷануби Чин мерезад ва ҳавзаи хеле васеъро ҳосил мекунад.

Расми 58. Тағйир ёфтани сатҳи оби дарёи Янсизӣ дар тӯли сол

Манбааш асосан борон, дар болообаш бошад, барф дорад. Сатҳи оби дарёи Меконг дар давоми сол 10-15 м баланду паст мешавад. Меконг дар давраи серобнаш киштигард буда, хатто киштиҳои бахрӣ ҳам шино карда метавонанд.

Дарёи Ҳинд аз ҷануби кӯҳсори Тибет сарчашма мегирад. Он аз обшавии барфу яхҳо ва аз боронҳои муссонии дар он ҷо боранда гизо мегирад. Сатҳи оби Ҳинд вобаста ба фаслҳои сол ниҳоят пасту баланд мешавад.

Лена дарозтарин ва *Енисей* пуробтарин дарёҳои Сибир мебошанд.

Ҳудудҳои ҷараёни дохилӣ. Масоҳати хеле калони материк ба уқёнус ҷараён надорад. Волга дарёи бузургтарини ин минтақа аст. Дарозии он 3550 км мебошад. Волга ба баҳри Каспий мерезад.

Волга дар болооб якҷоя бо шохобҳояш қариб аз тамоми ҳамвори Аврупои Шарқӣ об ҷамъ меорад. Иқлими мӯътадили қитъавии ҳамворӣ ҷараёни Волгаро муайян мекунад. (*Хусусиятҳои онро ба хотир биёред*). Дарё бо туфайли обанборҳо тамоми тобистон пуроб ва киштигард аст.

Осиёи Миёна ва Марказӣ дарёҳои камшумор доранд. Онҳо аз кӯҳҳои баланд сарчашма мегиранд ва баъд ба ҳамворӣ ҷорӣ мешаванд. Дарёҳои камшумор ба кӯлҳои сарбаста мерезанд. Об ба заминҳои биёбон ҳаёт мебахшад, аз ҳамин сабаб аҳолии воҳаҳо ин обро барои обёрӣ истифода мебаранд. Обҳезии калони дарё тобистон, вақте ки бо нурҳои сӯзони Офтоб дар кӯҳҳо барфу яхҳо об мешаванд, рӯй медахад. *Ому* яке аз дарёҳои калонтарини ин қисми Осиё мебошад.

1. Аз рӯи харита ва нақша (*ниг. ба Илова*) худатон яке аз дарёҳои материкро интихоб карда тасвир намоед. Хусусиятҳои ин дарёро, ки ба рельеф ва иқлим вобастаанд, муайян кунед. 2. Ҷаро оби кӯлҳои қисми шимоли ғарбии Авруосиё ширин аст. 3. Аз харита дарёҳои *Дунай*, *Рейн*, *Элба*, *Одер* ва *Вислара* ёбед. Дар шароити иқлими мӯътадили қитъавӣ сарчашма ва режими ин дарёҳо чӣ тавр тағйир меёбад?

Режими дарёҳое, ки ба баҳри Миёназамин мерезанд, бо номунтазамии худ фарқ мекунанд. Боронҳои зимистон дарёҳоро лабрез мекунанд. Тобистон бошад, дар фасли бебориш онҳо хеле камоб ва баъзеашон ҳатто хушк мешаванд. Бар хилофи онҳо дар дарёҳои режими муссонӣ аз бориш тобистон сатҳи об якбора баланд мегардад (расми 60).

Дар ҳамин фасл дар кӯҳҳо барфу ях об мешавад. Обхезини пурталотум оғоз шуда, дарёҳо аз сохил мебароянд ва тугён мекунанд.

Аҳолии сарбандҳо месозад, вале дарё онҳоро баъзан раҳна карда, офати беҳисоб меорад. Зимистон сатҳи об ниҳоят паст мешавад. Дар шароити иқлими муссонии минтақаи мӯътадил ҳатто ях мебандад, масалан Амур.

Дар ҷазираҳои Зонди Калон, ки дар он ҷо иқлими истивовой ҳукмфармоست, дарёҳо сарчашмаи боронӣ ва режими мунтазам доранд.

Бисёр дарёҳои Авруосиё сарчашмаи оби пириҳӣ доранд. Ба онҳо дарёҳои ҷараёни дохилие, ки аз кӯҳҳои баланди Осиёи Марказӣ ҷорӣ шуда меоянд, мансубанд. Онҳо охири баҳор ва аввали тобистон, вақте ки барфу пириҳҳои кӯҳӣ об мешаванд, медаманд. Яке аз чунин дарёҳо дарёи *Ому* аст.

Кӯлҳо. Дар Авруосиё ҳам монанди Амрикои Шимоли кӯлҳо хеле бисёранд. Онҳо ҳам монанди дарёҳо дар ҳудуди материк нобаробар ҷой гирифтаанд. Миқдори кӯлҳо махсусан дар шимоли ғарбии Авруосиё зиёд аст. Калонтарини онҳо *Ладога* ва *Онега* мебошанд.

Ҳавзаи онҳо дар натиҷаи охиста фурӯ рафтани қабати замин ҳосил шуда, оби онҳо ширин аст.

Дар он ҷое, ки иқлим хушк гарм аст, кӯлҳо одатан каманд ва обашон шӯр мебошад. Чунинанд кӯлҳои ҳудудҳои ҷараёни дохилӣ. Як қатор кӯлҳо дар кӯҳҳо дар тарқиши қабати замин ҷой гирифтаанд. Дар тарқиши аз ҳама чуқур *кӯли Байкал* воқеъ аст. Дар кӯҳҳои Алп *кӯли Женева* бо зебоии худ беҳамто ҷойгир аст.

Боқимондаи ҳавзаи қадими баҳр, ки як вақте бо укёнуси Ҷаҳонӣ пайваст буд, баҳр-кӯлҳои *Каспий* ва *Арал* мебошанд. Дар ҷанубу шарқи Қазоқистон *кӯли Балхаш* ва дар кӯҳҳои Тиёншон *кӯли яхнакунандаи Иссиққӯл* (маънояш “кӯли гарм” аст) ҷой гирифтааст. Аҳамияти хоҷагии кӯлҳо бузург мебошад. Бисёре аз онҳо — Байкал, Ладога, Онега ва ғайра захираи калони оби тозаи ширин дошта, барои киштигардӣ мувофиқанд.

Расми 59. Кули Женева дар кӯҳҳои Алп

Яхбандии ҳозира. Масоҳати хеле калони Авруосиёро пирияхҳои ҳозира пӯшондаанд. Онҳо дар бисёр қазираҳои шимолӣ дар *Исландия, Шписберген, Замини Нав*, дар қазираҳои дигар, инчунин дар кӯҳҳои аз ҳама баланд — *Алп, Ҷимолой, Тиёншон* ва *Помир* мавҷуданд. Пирияхҳои кӯҳӣ поён фурумада, сарчашмаи дарёҳои сершумор мегарданд. Дар мамлакатҳои иқлимаш гарму хушк оби дарёҳо барои обёрӣ сарф мешавад, зеро бидуни он парвариши рустаниҳои дастпарвар имконнопазир аст. Оби дарёҳои *Хуанхэ, Янсизи, Ҳинд* ва *Ганг* ҳамачониба истифода мешаванд.

Яхбандии бисёрсола. Дар ҳудуди калони Авруосиёи Шимолӣ яхбандии бисёрсола паҳн шудааст. Онро яхбандии “абадӣ” ҳам меноманд. Яхбандии бисёрсола қариб сеяки ҳудуди қисми осиёни материкро дар бар гирифтааст. Гафсии қабати яхбастаи қинсҳои кӯҳӣ аз чанд метр дар нимқазираи *Кола*, то 1500 м дар нимқазираи *Таймир* мерасад. Тобистон қабати яхбаста то чуқурии 40-150 см об мешавад.

Сабаби ҳосил шудани яхбандии бисёрсола, чунонки олимони меҳисобанд, зимистони хунуку камбарф ва ҳарорати миёнаи солони аз 0°C пастр аст.

Дарёҳое, ки аз қабати хоки яхбаста қорӣ мешаванд, баҳорон хеле обхез шуда, ботлоқҳои сершумор ҳосил мекунанд, зеро ба

Расми 60. Дар шимоли Авруосиё

Расми 61. Ҷангали омехта

чуқурӣ захида наметавонанд ва боз меистанду ботлоқ ба вучуд меоранд. Яхбандии бисёрсола сохтмони роҳ, биноҳои истиқоматиро душвор мегардонад.

- Супориш.** 1. Дарёҳои Лена ва Хуанхэро аз ҷиҳати режим ва навъи гизо муқоиса кунед. Тафовути байни онҳоро чӣ тавр бояд шарҳ дод?
2. Дарё ва кӯлҳоеро, ки дар матн ҷудо карда шудаанд, ба харитани контури нависед.

§54. Зонаҳои табиӣ

Ҷойгиршавии зонаҳои табиӣ. Авруосиё дар тамоми минтақаҳои иқлимии نیمқуран шимолӣ воқеъ аст, бинобар ин дар ин ҷо тамоми минтақаҳои табиӣ сайёраамон мавҷуданд. Дар қисми калони материк онҳо аз ғарб ба шарқ тӯл мекашанд.

1. Харитаро истифода бурда, минтақаҳои табиӣ Авруосиёро аз шимол ба ҷануб аз рӯи 800 а.ш. номбар кунед. 2. Онд ба пайдарҳамии ивазшавии минтақаҳои табиӣ ва сабабҳои он чӣ ҳел хулоса баровардан мумкин аст?
3. Қонуни ба шумо маълуми ивазшавии минтақаҳои табииро номбар кунед.

Ҳамин тариқ, дар ҷойгиршавии минтақаҳои табиӣ Авруосиё ҳам монанди материкҳои дигар қонуни минтақани арзӣ зоҳир мешавад. Минтақаҳои табиёро, ки дар дохили материк воқеанд, номбар кунед. Ҳосилшавии онҳоро бо кадом шароити иқлимӣ шарҳ додан мумкин аст?

Таҳлили харитаи минтақаҳои табиӣ имконият медиҳад, ки чунин хулоса барорем: минтақаҳои табиӣ Авруосиё нисбат ба материкҳои дигари кураи Замин хеле гуногунанд: минтақаҳои табиӣ дар шимоли материк чун минтақаи яхлухт тӯл кашидаанд. Онҳо дар чанубтари тайга на танҳо аз шимол ба чануб, балки аз ғарб ба шарқ ҳам иваз мешаванд, инчунин ба дараҷаи ҳарорати Офтоб низ алоқаманд аст.

Зонаҳои табиӣ минтақаҳои иқлимӣ арктикӣ ва субарктикӣ. Биёбонҳои арктикӣ, тундра ва бешатундра дар Авруосиё ба мисли Амрикои Шимолӣ он қадар ба чануб паҳн нашудаанд. Дар табиати ҳар ду минтақаҳои материк умумияти бисёр ҳаст. Ва ин тасодуфӣ нест. Зеро минтақаҳо дар қанори шимолии материкҳо ҷой гирифтаанд ва дар он ҷо давраи ҳарорати паст дуру дароз буда, яхбандии бисёрсола, ботлоқҳои фарох бисёр аст. Ба зами он ки материкҳо дар гузашта яхлухт буданд.

Табиати биёбонҳои арктикӣ ва тундра таҳти фаъолияти хоҷагии инсон ҳанӯз кам тағйир ёфтааст. Вале саршумори баъзе ҳайвонот, масалан хирси сафед хеле кам шудааст. Манъи шикор ба ҳифзи ин ҷонвари аҷиб имконият дод.

Зонаҳои табиӣ минтақаи мӯътадил

1. Аз харита истифода бурда минтақаҳои табиӣро, ки дар минтақаи иқлимӣ мӯътадил ҷой гирифтаанд, номбар кунед. 2. Аз харита минтақаҳои бешаро нишон диҳед. Онҳоро аз ҷиҳати мавқеъ ва масоҳат бо бешаи материки Амрикои Шимолӣ муқоиса кунед. Фарқи онҳо дар ҷист?

Зонаҳои беша. Зонаи беша дар Авруосиё ҳудуди аз ҳама қалонро ишғол мекунад. Аз ҷиҳати масоҳат бошад, тайга аз ҳама қалон аст. Дар минтақаи иқлимӣ мӯътадил тобистон нисбат ба тундра ва бешатундра хеле гарм ва давомнок аст. Аз ҳамин сабаб барои сабзиши мӯътадили набототи дарахтӣ шароити мусоид пайдо мешавад.

Ҳоки зонаи тайга ҳокистарнамо аст. (*Онҳо ҷӣ тавр ҳосил мешаванд?*). Дар бешаҳои тайгаи нимҷазираи Скандинавия ва Финляндия дарахтони сӯзанбарги ба хунокӣ тобовар — санавбар ва қоч, дар шарқи кӯҳҳои Урал — дарахтони пихта, санавбари сибирӣ, ки сидра меноманд, инчунин дарахти ҷалғӯза (лиственниса) — ягона дарахти сӯзанбарг, ки зимистон баргаш мерезад, месабзанд.

Зонаи бешаҳои омехта ва паҳнбарг танҳо дар ғарб ва шарқи материк ҷой гирифтаанд. (*Инро ҷӣ тавр бояд шарҳ дод?*)

Дарахтони пахнбарг бештар гармидӯст мебошанд, вале дар тайга онҳо вучуд надоранд.

Барои бешаҳои пахнбарги Аврупо шохбулут ва булут бештар хос аст. Бешаҳои шохбулут дар иқлими серрутубати гарм хуб месабзанд. Дар ин ҷо зерфун, фарқ ва дарахтони дигар мерӯянд. Дарахтони бешаҳои омехта, махсусан пахнбарг бештар бурида шудаанд. Бешаҳои тағйирнадодаи инсон танҳо дар тайгаи Русия ва дар кӯҳҳо боқӣ мондаанд.

Олами ҳайвонот дар тайга бештар маҳфуз мондааст. Дар бешаҳои омехта ва пахнбарг бисёр ҳайвонот нодир шудаанд ва таҳти муҳофизати инсон мебошанд. Зубр, бабри уссурӣ ба Китоби Сурх дохил шудаанд.

Бешадашт ва дашт. (*Аз харита зонаҳои бешадашт ва даштро ёбед*). Заминҳои сиёҳҳои дашт бо ҳосили худ низ машҳур аст. Бинобар он бешадашт ва дашт қариб пурра шудгор қарда шудаанд. Набототи табиӣ танҳо дар мамнӯъгоҳҳо ва маҳалҳои барои шудгор нобоб боқӣ мондааст. Таносуби гармӣ ва рутубат дар онҳо барои парвариши зироати гуногуни галладона, лаблабуи қанд, офтобпараст ва дигар зироатҳои кишоварзӣ мусоид аст. Дар даштҳо ва баъзан дар бешадашт хушксолий мешавад.

Ҳайвоноти дашт, асосан ҳояндаҳо буда, алаф мехӯранд. Бисёри онҳо аз сабаби набудани паноҳгоҳи табиӣ дар лонаҳо зиндагӣ мекунанд — ҳази даштӣ, юрмон, суғур, мушҳои гуногун.

Нимбиёбон ва биёбони минтақаи мӯътадил. (*Ин зонаҳоро аз ҷиҳати масоҳат дар Аврусиё ва Амрикои Шимолӣ муқоиса кунед.*) Тобистони хушк ва гарм дар зонаи нимбиёбон ва биёбон ба хок, наботот ва олами ҳайвонот

Гавазни шимолӣ

Ғози гуменник

Ғурм

Гиббони дастсафед

Паррандаи шохбинӣ

Товус

таъсир расондааст. Шароити ҳаёти рустаниҳо хеле саҳт аст: хушкии ҳаво, гармои баланд, зимистони хунук, тӯфони барфӣ. Биёбонҳои гарму хушк махсусан аз наботот камбағаланд. Масалан, биёбони Гобӣ. Реги равони биёбони *Такла-Макон* бо беҳаётии худ хайратовар аст. Саксавул, қурай, явшон, рустаниҳои хоси биёбони минтақаи муътадили Аврусиё ба шумор мераванд. Саксавул аз кабили дарахтони камшуморест, ки дар биёбон месабзад.

Гиёҳу буттаҳо ба иқлими хушк мутобиқ шудаанд. Регзор рутубати боронҳои аҳён-аҳён боридаро мечаббад ва вақте ки баҳор офтоб каме гармӣ кард, биёбон аз нав зинда мешавад.

Дар хоки нимбиёбон ва биёбон намак бисёр аст ва дар ин шароит танҳо баъзе гиёҳҳо сабзида метавонанд, масалан, ушноӣ.

Дар нимбиёбон ва биёбонҳо ҳоянда ва сумдорҳо бештар мебошанд. Дар Осиёи Марказӣ шутури дукӯхона, хари ёбой-кулон вомехӯранд. Ин ҳайвонҳои нодир дар Китоби Сурх сабт шуда, бо қонун муҳофизат карда мешаванд.

§55. Зонаҳои табиӣ (давомаш)

Бешаҳо ва буттаҳои субтропикӣ. (*Минтақаи иқлими субтропикии Аврусиёро номбар кунед. Сабабҳои гуногунии онҳоро нишон диҳед.*) Дар Аврупо, дар соҳилҳои баҳри гарми Миёназамин минтақаҳои беша ва буттаҳои ҳамешасабзи дуруштбарг ҷой гирифтаанд. Ғайр аз ин, буттазорҳо нисбат ба бешазор масоҳати қалонро ишғол кардаанд.

Хоки дорчинранги дар ин ҷо афзалиятдошта ҳосилхез аст. Набототи ҳамешасабз ба гармои тобистон ва хушкии ҳаво хуб мутобиқ шудаанд. Онҳо барги ғафси дурахшон дошта,

баъзе дарахтон барги тангбар доранд ва баъзан мӯякҳо пӯшонидаанд. Ҳамаи ин бугшавиро кам мекунад. Дар шароити зимистони сарборони мулоим сабзаҳо хуб нашъунамо меёбанд.

Бешаҳо дар соҳили баҳри Миёназамин қариб тамоман решақан шудаанд. Дар ҷои онҳо паттазори буттаҳои ҳамешасабз ва дарахтони қадпаст, шоҳтути заминӣ, булутӣ баргҳояш майдаи дурахшону хордор (мӯрд) ва гайра ба вучуд омаданд. Аз рустаниҳои дастпарвар зайтун, ток, ситрусҳо ва рустаниҳои дигарро парвариш мекунанд.

Зонаи минтақаи бешаҳои субтропикӣ тағйирёбандаи сернам (муссонӣ) дар ҷануби шарқи Аврусиё қисми ҷануби Чин ва Ҷопонро ишғол кардааст. Дар ин ҷо бар хилофи баҳри Миёназамин тобистон сарбориш ва зимистон нисбатан хушқу салқин аст. Аз ҳамин сабаб рустаниҳои ҳамешасабз-монӣюлиё, камелия, лавр ва дарахти бамбук ба хушқии зимистон мутобиқ шудаанд. Инсон ин минтақаро қайҳо аз худ кардааст.

Аҳоли дар ҷойҳои аз бешазор холи шолӣ, ҷой, дарахтони ситрусӣ мепарваранд.

Нимбиёбон ва биёбонҳои субтропикӣ ва тропикӣ. Аз рӯи харитаи атлас хусусиятҳои табиӣ ин зонаҳоро мустакилон омӯzed.

1. Биёбони Рубалҳои дар кучо воқеъ аст?
2. Ҳарорати миёнаи январ ва июл чӣ қадар аст?
3. Ҳокҳои нимбиёбон ва биёбонро номбар кунед, хусусияти наботот ва таркиби олми ҳайвонотро шарҳ диҳед. Дар хотима фарқи биёбонҳои минтақаҳои муъталил ва тропикӣ Аврусиёро фаҳмонед.

Навдаи зайтун

Навдаи гинко

Навдаи лавр

Саваннаҳо, бешаҳои субистивой ва истивой. (Аз харита муайян кунед, ки ин минтақаҳо дар кучо чой гирифтаанд. Харитани "Зонаҳои табиқи ҷаҳон"-ро истифода бурда, хусусияти ҷойгиришавии бешаҳои истивоии Амрикои Чанубӣ, Африқа ва Авруосиёро муқоиса кунед). Дар саваннаҳои Авруосиё байни алафҳои баланд асосан хӯшадорҳо, нахл, акоқиё, дарахтони заранд (тик) ва сали киматбаҳо месабзанд. Дар баъзе ҷойҳо бешаҳои камдарахт вомехӯранд. 3-4 моҳ дар фасли хушкии сол баъзе дарахтон, аз ҷумла дарахтони заранд ва сал хазонрез мешаванд. Дарахти заранд ҷуби саҳти пуркиммат дорад, ки дар об намепӯсад. Дарахти сал хеле калон мешавад, кадаш 35 м ва гафсиаш 2 м. Ҷуби он масолеҳи сохтмон мебошад.

Дар зонаи бешаҳои субистивойи сернами тагйирёбанда нисбат ба саванна борон бештар меборад, аммо давраи бебориш ҳам мешавад, ки кӯтоҳ аст. Танҳо баъзе дарахтон дар давраи бебориш баргрез мешаванд. Бешаҳои субистивой бо гуногунии навъи дарахтон фарқ мекунанд. Олами ҳайвоноти саваннаҳо ва бешаҳои субистивой гуногунанд, вале умумияти зиёде доранд. (ниг. ба харита). Дар Ҳиндустон ва ҷазираи Шри-Ланка то ҳол филҳои ёбӣ зиндагӣ мекунанд. Филҳои дастомӯзро дар қорҳои вазнини хоҷагӣ истифода мебаранд. Дар он ҷо маймунҳо бисёранд.

Бешаҳои истивой дар Аврупо асосан дар ҷазираҳо ҷой гирифтаанд. Онҳо холо ҳам мавзёҳои калонро ишғол кардаанд, вале аз сабаби буридани дарахтон масоҳати он нисбатан кам мешавад. Ҳайвоноти бе ин ҳам нодир — баъзе намудҳои қарқадан, барзагови ёбӣ, маймуни одамшакл — орангутан торафт кам вомехӯранд.

Вақтҳои охир масоҳати бисёр ҷангалҳои субистивой ва истивой дар Ҳиндустон ва Ҳиндучин аз тарафи инсон азхуд карда шуданд. Дар ҳамвориҳои Осиёи Шарқӣ ва Чануби Осиё дар киштзори ҳамвори обпуршуда асосан кӯчати шолӣ шинонда, парвариш мекунанд. Дар ҷануби шарқии Чин, дар Ҳиндустон ва дар ҷазираи Шри-Ланка буттаи ҷой мепарваранд. Киштзори ҷой одатан дар нишебии кӯҳҳо ва домани кӯҳҳо ҷой гирифтааст.

Минтақаҳои баландӣ дар Ҳимолой ва Алп. Дар Авруосиё нисбат ба материкҳои дигар ноҳияҳои минтақавияти баландӣ бештар аст. Зеро қариб нисфи масоҳати материк ба кӯҳсор рост меояд. Минтақавияти баландиро дар нишебии ҷанубии Ҳимо-

Супориш. 1. Тафовути иқлим ба набототи зонаҳои беша чӣ тавр таъсир мекунад? 2. Маълум аст, ки дар бешазор нисбат ба даштҳо бештар боқимондаи рустаниҳо ҳосил мешавад, вале замини сиёҳнок аз хокистарнамо хеле ҳосилхез аст. Сабаби он чист? 3. Кадом зонаҳои табиии минтақаи мӯътадилро инсон бештар аз худ кардааст? Барои аз худ кардани онҳо чӣ мусоидат мекунад? 4. Зонаҳои табиии Авруосиё ва Амрикои Шимолиро дар 400 а.ш. муқриси кунед. Сабабҳои монандӣ ва тафовути ивазшавии онҳо аз чӣ иборат аст.

АҲОЛӢ ВА ДАВЛАТҲО

§56. Халкҳои Авруосиё

Дар ҳудуди Авруосиё халкҳои хеле гуногун зиндагӣ мекунанд, ки ба се наҷоди инсон мансубанд.

Дар Аврупои Шарқӣ ва Осии Шимолӣ халкҳои славянӣ зиндагӣ мекунанд. Дар забони онҳо калимаҳои умумӣ бисёранд, дар маданияти онҳо ҳам бисёр ҷиҳатҳои монанд ҳаст. Славянҳои шарқӣ, ғарбӣ ва ҷанубиро фарқ мекунанд. Ба славянҳои шарқӣ — русҳо, украинҳо ва белорусҳо ба славянҳои ғарбӣ полякҳо, чехҳо ва словакҳо мансубанд. Булғорҳо, сербҳо, хорватҳо ва словениҳо инҳо славянҳои ҷанубӣ мебошанд. *(Дар қуҷои Аврупои Ғарбӣ халкҳои олмонӣ ва романӣ зиндагӣ мекунанд?)*.

Дар Аврупои Шимолӣ, дар нимҷазираи Скандинавия ва ҷазираи Исландия олмонҳо, шведҳо, норвегҳо ва исландҳо зиндагӣ мекунанд.

Дар Аврупои Ғарбӣ ва Миёна австриягҳо, ҳолландҳо, даниягҳо, англисҳо ва халкҳои романӣ, итолиёвӣ, фаронсавӣ, испанҳо, португалҳо, руминҳо ва молдаванҳо иқомат доранд.

Барои халкҳои олмонӣ мӯи малла ва пӯсти қушодаранг ҳос аст. Халкҳои романӣ мӯи сиёҳ, пӯсти гандумгун доранд. Забони халкҳои романӣ дар асоси забони лотинӣ ба вучуд омадааст. Дар Осии Ҷанубӣ халкҳои, ки ба забонҳои оилаи ҳиндуаврупоӣ гуфтугӯ менамоянд, дар қисми зиёди ҷумҳуриятҳои Афғонистон, Эрон ва Тоҷикистон, дар як қатор ноҳияи Туркия ва Покистон калонтарини онҳо-форсҳо, афғонҳо, курдҳо, тоҷикон, баъзе ноҳияҳои Қавказ, осетинҳо, татҳо, талишҳо ва дигарон мебошанд. Инчунин дар қисми шимолӣ ва марказии Ҳиндустон — хиндуҳо, бихориҳо, панҷобиҳо, маротҳо, банголиҳо умр ба сар мебаранд. Ба оилаи забонҳои ҷопонию тибетӣ — қисми зиёди ҳудудҳои Ҷопон, Ҳиндуҷопон,

Непал ва шимоли Ҳиндустон — ҷопонҳо, бирмагиҳо, тибетиҳо, ветнамиҳо, кампучиягиҳо ва непалиҳо зиндагӣ мекунанд.

Дар Авруосиё қариб $\frac{3}{4}$ ҳиссаи аҳолии кураи Замин зиндагӣ мекунад. Миқдори аҳоли қариб 4,2 млрд. нафарро ташкил медиҳад. (Оиро бо миқдори аҳолии материкҳои дигар муқоиса кунед. Дар натиҷаи чунин муқоиса чӣ хел ҳулоса баровардан мумкин аст?)

Дар ҳудуди азиму мухталифи материк аҳоли ниҳоят нобаробар ҷой гирифтааст. Зичии аҳоли, махсусан дар ноҳияҳои шоликори соҳил ва водии дарёҳои калонтарини Чини Ҷанубӣ ва Марказӣ, ҷануби Ҷопон, водии дарёҳои Ганг ва Браҳмапутра, Меконг, соҳилҳои шарқии нимҷазираи Ҳиндустон ва ҷазираи Ява зиёд аст: дар 1 км^2 350-600 нафар, дар деҳот бошад баъзан ба 1000- 1500 кас дар 1 км^2 мерасад.

Яке аз сабабҳои зичии аҳоли дер маскуншавӣ мебошад. Чунончи, мардум дар Осиёи Шарқӣ ва Ҷанубӣ аз замони хеле қадим сокин шудаанд. Дар Аврупои Ғарбӣ қисми наздисоҳилии уқёнуси Атлантика сераҳоли аст. Хусусияти муҳими ин қисми Авруосиё миқдори зиёди аҳолии шаҳр мебошад. Дар айни замон қисми зиёди материк хеле камаҳоли аст. Дар Осиёи Марказӣ кӯҳсорҳои Тибет ва Гобӣ, биёбонҳои офтобсӯхтаи нимҷазираи Арабистон ва Ҳиндукуш қариб беодаманд. Дар Осиёи Шимолӣ ҳам миқдори аҳоли зиёд нест, агарчи ба қадри ба қор андохтани сарватҳои табиӣ он тадриҷан меафзояд.

Давлатҳо. Давлатҳои ҳозираи Аврупо ва Осиё бо роҳҳои гуногун ташаккул ёфтаанд. Дар замони хеле қадим дар Аврупо фақат мамлакатҳои Юнон ва Рими қадим вуҷуд доштанд. Дар

Расми 63. Ҷопонӣ

Расми 64. Деҳае дар баландкӯҳи Непал

асрҳои миёна дар натиҷаи муборизаҳои беохирӣ феодалҳо мамлакатҳо ташкил меёфтанд ва барҳам мехӯрданд. Харитаи сиёсӣ (гайриоддӣ) сохта мешуд. Бинобарон дар Аврупои хориҷӣ бисёр мамлакатҳо низ хурд ва калон мебошанд. Халқҳои ин мамлакатҳо аз бисёр ҷиҳат умумияти аҷоиб дошта, дар давоми асрҳо бо якдигар мубодилаи моддӣ ва маънавӣ доранд. Ин давлатҳо то имрӯз бо якдигар робитаи мустақкам доранд.

ХУДРО САНЧЕД! 1. Таҷкикотчиёни рус илми географияро бо кадом маълумотҳои нав доир ба ноҳияҳои дохилии Аврусиё мукамал намуданд? 2. Релефи Аврусиёро бо релефи материкҳои дигар муқоиса кунед. Муқоисаҳо бо чӣ бояд аниҷом дод? Бо ёрии харитаи “Соҳти табақаи замин” ва аз рӯйи харитаи пораҳои литосфера кадом хусусиятҳои релефро шарҳ додан мумкин аст? 3. Гуногунии релефи Аврусиё аз чӣ иборат аст? Бодҳои ғарбии арзҳои мӯътадил ба иқлими материк чӣ таъсир мерасонанд? 4. Енисей, Янсизи, Ҳинд, дарёҳои, ки ба уқёнуси Атлантика мерезанд, аз ҷиҳати режими гизогирӣ ба кадом ҳели дарёҳо мансубанд? 5. Чаро дар ҳудудҳои Аврусиё зонаҳои табиӣ на таҷво аз шимол ба ҷануб, балки аз ғарб ба шарқ ҳам иваз мешаванд? 6. Аз таъсири мусбат ва манфии фаъолияти хоҷагии аҳолии ба табиати Аврусиё мисол биёред. 7. Аз рӯйи харитаи “Зичии аҳолии ва халқҳо” хусусиятҳои тақсими аҳолии Аврусиёро муайян кунед ва онҳоро шарҳ диҳед.

СИБИРИ ҒАРБӢ

ТАБИАТ

1. Аз рӯи харитаи табиӣ мавқеи сарҳади Сибири Ғарбиро муайян кунед. 2. Дарозии худудро аз ғарб ба шарқ аз 600 а.ш. (дарозиии як дараҷа дар ин арз 55 км-ро ташкил медиҳад) муайян кунед.

§57. Мавқеи географӣ

Сибири Ғарбӣ дар байни Урал ва паҳнкӯҳи Сибири Миёна ҷойгир шудааст. Аз шимол ба ҷануб он аз соҳили баҳри Кара то пастишаҳои Қазоқистон ва кӯҳҳои Олтой дар 2500 км тӯл кашидааст. Масоҳати Сибири Ғарбӣ қариб 3 млн. км² аст.

Сибири Ғарбӣ яке аз ҳамворихони калонтарини рӯи Замин мебошад.

Расми 65. Нафт — боигарии Сибири Ғарбӣ

- Расми 66. Зонаҳои табиӣ Сибири Ғарбӣ
- I. Тундра ва бешатундра
 - II. Тайга ва ҷангали омехта
 - III. Бешадашт ва даштҳо

Хамворӣ, ки қисман дар арзи қутбӣ ва бештар дар арзҳои муътадил ҷойгир шудааст, бевосита дар зери таъсири укёнуси Яхбастан Шимолӣ мебошад. Аз ин сабаб, иқлими он назар ба иқлими ҳамвори Аврупои Шарқӣ бештар қитъавӣ аст.

Релеф ва сарватҳои зеризаминӣ. Баландҳои мутлақи сатҳи ҳамвориҳои Сибири Ғарбӣ нисбатан кам буда, релефи он назар ба релефи ҳамвори Аврупои Шарқӣ бештар тахт аст. Дар сатҳи таҳти қисми миёнаи ҳамворӣ, ки баландии мутлақаш аз 50 то 150 м мебошад, аз Урал то Енисей минтақаи васеи баландҳои увалҳои Сибир паҳн шудааст. Баландии онҳо то 200 м, дар баъзе ҷойҳо то 300 м. мебошад.

Сатҳи ҳамвори Сибири Ғарбӣ ба хусусиятҳои сохти геологӣ ва таърихи инкишофи он вобаста аст. Сатҳи тахт ва фурурафтаи гудозаи таҳкурсии Сибири Ғарбиро дар миёнаи давраи мезозой оби баҳрҳои қадим зер кардаанд, ки дар қарри онҳо таҳшинҳои гафс боқӣ мондаанд. Дар охири давраи палеоген баҳр ба ақиб гашт ва рӯдхонаи он дар тамоми масоҳати ҳамворӣ ба хушкӣ мубаддал шуд.

Дар давраи чорум шимолӣ ҳамвориро пириҳ фаро гирифта, ҷараёни обҳои барфу пириҳоро ба укёнуси Яхбастан Шимолӣ душвор гардонд ва баъзан ҳатто тамоман бастан. Бинобар ин обҳои барфу пириҳҳо сатҳи ҳамвориро васеъ зер мекарданд. Вақте ки яхҳо об шуданд, ҳамворӣ аз нав ба хушкӣ табдил ёфт.

1. Аз рӯи харита релеф ва сохти геологӣ оғро муайян кунед. 2. Монандӣ ва тафовути релеф, сохти Сибири Ғарбӣ ва ҳамвори Рус дар ҷой зоҳир мегардад? 3. Фаҳмонед, ки ташкилҳои увалҳои Сибир бо ҷой алоқаманд аст.

Сарватҳои зеризаминӣ. Тадқиқотҳои ҳамвори Сибири Ғарбӣ имконият доданд, ки дар зери замини он захираҳои калонтарини нафт ва газ кашф карда шаванд. Бинобар ин Сибири Ғарбиро “Боқуи сеюм” меноманд (барои ҷой сеюм?) Чунки он кишвари Самотлор ва Уренгой аст.

Бар хилофи тасаввуроте, ки муддатҳои зиёд вуҷуд дошт, Сибири Ғарбӣ аз сарватҳои гуногуни табиӣ бой аст. Қонҳои калонтарини нафт ва гази ин мавзӯ дар тамоми ҷаҳон маълуманд. Асрори ҳамвори Сибири Ғарбиро олимони Шӯравӣ танҳо солҳои 50-60-уми асри XX муайян карданд. Онҳо исбот карданд, ки дар зери замини ҳамвор захираҳои калони нафту газ мавҷуд ҳаст.

Дар майдонҳои начандон калони ноҳияҳои марказии Сибири Ғарбӣ басёр қонҳои нафти аксаран баландсифат кашф карда шу-

данд. Соли 1955 дар поёноби дарёи Об аввалин кони гази Березов кушода шуд. Соли 1960 дар дарёи Конд аввалин кони нафти Шаим муайян гардид. Соли 1961 дар самти чараёни дарёи Об наздикии Сургут конҳои Мегрион ва Уст-Балик кашф карда шуданд.

Соли 1965 яке аз калонтарин дар чаҳон чохи нафти Семотлор нафт дод. Захираи бузурги газ дар Сибири Ғарбӣ дар мавзеи Уренгой, Ямбург ва ғайра махфуз аст. Дар ин ҷо инчунин конҳои оҳан, боксит, масолеҳи гуногуни сохтмон, нафт, намак низ мавҷуданд. Захираи обҳои зеризаминӣ ҳам бузург аст. Дар ботлоқзори Сибири Ғарбӣ зиёда аз 60% захираи торфи Русия мавҷуд аст.

Иқлим. Ҳамвори Сибири Ғарбӣ дар ҳудуди минтақаҳои иқлими субарктикӣ ва мӯътадил воқеъ аст. Аз шимол ба ҷануб ҳеле тӯл кашидани ҳамворӣ ва набудани кӯҳҳо боиси ба самти ҷануб мунтазам зиёд шудани гармӣ шудааст.

Дар шароити иқлими бештар хуноки қитъавӣ нисбат ба ҳудудҳои ҳамвори Аврупои Шарқӣ дар ин ҷо бориш кам аст, вале бугшавӣ зиёд мебошад.

Зимистон дар ҳамворӣ фишори баланди атмосфера бартарӣ дорад, ки он аз Сибири Шарқӣ вазидани ҳавои хуноки қитъавиро боз пурзӯртар мегардонад.

Дар натиҷа дар болои ҳамворӣ ҳавои софи Офтобӣ, аммо ҳеле хунук (ҳарорати миёнаи январ аз 25°C дар шимол, то -18°C дар ҷануб тағйир меёбад) ҳукмронӣ мекунад.

Пас аз баҳори хунук, кӯтоҳ ва хушк тобистон дар ҷануб дар миёнаи моҳи май ва дар шимол дар миёнаи моҳи июн оғоз меёбад. Бинобар сар шудани тобистон дар ҳудуди ҳамворӣ фишори пасти ҳаво ҳукумфармо гашта, аз ғарб тез-тез сиклонҳо мевазанд. Дар ҷануби ҳамворӣ (дар бешадашт ва хусусан даштҳо) ҳарорати миёнаи июл баланд (то +22°C) аст, зеро ба ин ҷо аз Қазоқистон ва Осиёи Марказӣ аксар ҳавои гарму хушк меояд. Ҳаво одатан соф ва гарм мешавад. Тирамоҳ кӯтоҳ, якуним-ду моҳ давом мекунад. Дар ин фасли сол тез-тез тағйир ёфтани обу ҳаво ва боронҳои дурудароз зуд анҷом додани корҳои кишоварзиро тақозо мекунад.

 Супориш. 1. Фаҳмонед, ки барои чӣ ҳамвори Сибири Ғарбӣ тахт ва зери Замини он аз нафту газ бой аст. 2. Аз рӯи харитаҳои иқлим муайян намоед, ки дар ҳамвори Сибири Ғарбӣ фишори ҳаво, миқдори солони бориш ва ҳарорат дар зимистону тобистон чӣ гуна тақсим мешаванд.

§58. Обҳои дохилӣ

Дар бораи вобастагии дарёҳои ҳамвори Сибири Ғарбӣ ба хусусияти сатҳ ва иқлим асосҳо биёред. Аз рӯи атласи географӣ ва китоб муайян кунед: 1. Дарёҳои ин мавзё ба кадом ҳавза мансубанд? 2. Низоми асосии дарёҳоро муайян кунед, онҳоро номбар кунед ва аз харита нишон диҳед. 3. Хусусияти аз ҷаҳат озодшавии дарёҳои ҳамвори Сибири Ғарбиро шарҳ диҳед. 4. Дар бораи маҷрои дарёҳо ва сарчашмаи онҳо нақл кунед.

Ҳамвори Сибири Ғарбӣ аз обҳои рӯизаминӣ бой аст. Аксарияти дарёҳои он ба низоми дарёи Об мансубанд. Об яке аз калонтарин дарёҳои Русия ва ҷаҳон буда, аз ҷиҳати серобӣ ҷои сеюмро, баъди Енисей ва Лена ишғол менамояд. (Аз харита сароб ва резишгоҳи онро нишон диҳед). Он аз ҳамроҳшавии дарёҳои Бия ва Катун (дар Олтой) ба вуҷуд меояд. Дарё аз ҷануб ба шимол ҳудуди Сибири Ғарбиро бурида мегузарад ва пеш аз ба халиҷи Об — халиҷи баҳри Кара ҷорӣ шудан резишгоҳро ташкил медиҳад. Дарозии дарё 3650 км аст. Қисми асосии ҳавзаи дарё (тақрибан 85%) дар ҳамвори Сибири Ғарбӣ ва қисми ҷанубу шарқӣ — дар кӯҳҳои Сибири Ҷанубӣ воқеъ гаштааст. Баъди ҳамроҳ шудани дарёи Иртыш ба самти шимол тоб хӯрда, бари водӣ дар баъзе ҷойҳо то 50 км зиёд шуда меравад. Давраи яхбандӣ дар болооби дарё 150 ва поёнобаш 220 рӯз давом мекунад.

Кӯли калонтарини ҳамвори Сибири Ғарбӣ -Чана мебошад. Дар ҷануби ҳамвори Сибири Ғарбӣ кӯлҳои бисёр ҷойгир шудаанд, ки оби онҳо аксаран талху шӯр мебошад. Аз баъзеи онҳо сода, намаки ош, мирабилит истехсол менамоянд.

Сар то сари Сибири Ғарбӣ яхистони абадист. Дар сурати об шудани қабатҳои болои пирияхҳо кӯлҳо ва ботлокзори сершумор ташкил мешаванд.

Зонаҳои табиӣ. Тундра ва бешатундра. Дар ҳамвори Сибири Ғарбӣ тундра назар ба ҳамвори Аврупои Шарқӣ масоҳати хеле васеъро ишғол менамояд. Он аз ҷиҳати релеф ҳамвори тахт буда, ба тарафи баҳри Кара паст шуда меравад. Ҳамворӣ аз тахшинҳои давраи ҷорум, яъне аз моренаҳо ва тахшинҳои баҳрӣ таркиб ёфтааст.

Иқлими ин ҷо қитъавист ва назар ба тундраи ҳамвори Аврупои Шарқӣ хунуктар аст: ҳарорат зимистон пасттар буда, ҷаҳат ҳарорати мутлақ ва миёнаи зимистону тобистон баланд мебошад.

Чанубтар *тундра* ба *бештундра* иваз мешавад. Дар байни наботот дарахтони шарбин бартарӣ доранд, дар сурате ки дар ҳамвори Аврупои Шарқӣ дарахтони қоч бештар паҳн шудаанд. (*Барои чӣ?*).

Дар ин ҷо ба андозаи зиёд ҳайвоноти *мӯшадор* ва *парранда-хоро* шикор мекунанд ва аз дарёҳо моҳӣ мегиранд.

Тайга. Қисми зиёди масоҳати ҳамвори Сибири Ғарбро тайга ишғол кардааст. Ин бешазори дарахтони чинсҳои нодири сӯзанбарги чӯбаш пурбаҳо мебошад. Қариб 60% ҳудуди ҳамвориро зонаи **б о т л о қ з о р** ташкил менамояд. Дар бешазорҳо дарахтони сӯзанбарг, чалғӯза, шарбин, санавбар, пихта ва қоч месабзанд, ки бо тӯс ва сиёҳбед омехта шудаанд. Дар хокҳои регдор чакалакҳои дарахтони санавбар месабзанд.

Дар сарҳади ҷануби тайга дар хокҳои хокистарнамои чимдор дарахтони тӯсу сиёҳбед, акокиён зард, қот, махлаб, калина зиёданд.

Дар тайга шикори ҳайвоноти *мӯшадор-самур*, санҷоб, савсар аҳамияти калони хоҷагӣ дорад.

Бешадашт ва дашт. Ба тарафи ҷануб тайга оҳиста-оҳиста ба **б е ш а д а ш т** табдил меёбад. Дар байаннаҳрайнҳо дар миёни даштҳои шудгоршуда **ч а к а л а қ з о р**ҳои алоҳидаи дарахтони тӯс ва сиёҳбед боқӣ мондаанд.

Бешазор танҳо дар водихо ҷой гирифтааст. Баъд даштҳо сар мешаванд. Ин ҷо назар ба бешадашт хушқтар ва гармтар аст. Дар шимол **с и ё ҳ з а м и н** ва дар ҷануб хокҳои **д о р ч и н р а н г**и сиёҳтоб бартарӣ доранд, баъзан қитъаҳои шӯрзамин вомехӯранд.

Расми 67.
Тайгаи Сибири Ғарбӣ

Расми 68.
Дарёи Об

Даштҳои ҳамвори Сибири Ғарбиро киштзорҳои гандум, офтобпараст, лаблабуи қанд ишғол намудаанд. Дар соҳили дарёҳо ва дар пастхамиҳои тахти релеф китъаҳои на чандон калони буттадор ҳоло шудгор нашудаанд. Дар ин ҷо типчок, чағазӣ патдор ва дигар рустаниҳои даштӣ месабзанд.

 Супориш. 1. Шумо бояд донед ва аз харита нишон дода тавонед: а) Мавқеи табию географии ҳамвори Сибири Ғарбиро; б) Хусусиятҳои таърихи геологӣ: инкишоф ва релеф; в) Боигарии зер замин. Конҳои асосии нафт дар кучо ҷойгиранд — Мегион, Самотлор, Уст-Балык, конҳои газ — Уренгой, Ямбург. Хусусиятҳои асосии иқлим, дарё, кӯл ва минтақаҳои табиӣ. Захираҳои асосии кишвар, баҳо додан ба шароити табиӣ, таъсири фаъолияти хоҷагии инсон.

СИБИРИ ШАРҚӢ

ТАБИАТ

1. Аз харита истифода бурда, мавқеи табию географӣ ва масоҳати Сибири Шарқӣ ва ҳамвори Сибири Ғарбиро муқоиса кунед. Аз харитаи тектоникӣ истифода бурда, умумияти сохти платформаҳои Аврупои Шарқӣ ва Сибирро муайян кунед.

§59. Мавқеи географӣ

Сибири Шарқӣ дар мобайни дарёҳои Енисей, Лена ва Алдан ҷой гирифтааст. Дар ҷануб масоҳати Сибири Шарқиро минтақаи кӯҳҳои Сибири Ҷанубӣ ва соҳили шимолии онро оби баҳрҳои уқёнуси Яхбастаи Шимоли ғаро гирифтаанд. Сибири Шарқӣ назар ба дигар қисмҳо кам омӯхта шуда буд. Аз ин рӯ, ин сарзамин аз қадим диққати олимону ба худ ҷалб менамуд. Барои ошкор кардани сохти геологӣ ин мавзӯро тадқиқотчиҳои машҳур академик В. А. Обручев (1863-1956), инчунин, писари ӯ — С. В. Обручев (1891-1965) ва И. Д. Черский (1845-1892), ки дар муддати якчанд сол дар Сибири Шарқӣ тадқиқоти геологӣ гузаронидаанд, корҳои бисёре кардаанд. Соли 1955 дар Сибири Шарқӣ геологҳои шӯравӣ қони қалони саноати алмасро ошкор карданд.

Владимир Афанасевич
Обручев
(1863-1956)

Релеф ва сарватҳои зерзаминӣ. Қисми асосии Сибири Шарқиро паҳнкӯҳи Сибири Миёна ишғол менамояд. Вай дар баландии 500-700 м воқеъ аст. Дар ҷануби ғарбии паҳнкӯҳи Сибири Миёна қатортеппаи Енисей (1104 м) гӯл кашидааст. Дар шимол бошад, пуштакӯҳи Анабар. Онҳо дар таҳкурсии қадимаи платформаи Сибир ҳосил шудаанд. Дар шимоли ғарбии паҳнкӯҳи Сибири Миёна бошад, пуштакӯҳи Путорана то 1500-1700 м қад афрохтааст. Ин қитъаи аз ҳама баланди паҳнкӯҳи Сибири Миёна мебошад.

Ба тарафи шимол аз пуштакӯҳи Путорана дар нимҷазираи Таймир кӯҳи теппадори Б и р р а н г (баландиаш то 1146 м) воқеъ гаштааст. Он сохти кӯҳҳои ҷиндорро менамояд.

Ташкилѐбии кӯҳ дар ин чо дертар ба амал омадааст, яъне дар давраи палеозой.

Ба монанди ҳамвориин Рус баъзе қисмҳои таҳкурсии платформани Сибири Шарқӣ озоданд. Бо он пасти Сибири Шимолӣ ва ҳамвориин Якутияи Марказӣ алоқаманд аст.

Ҳаракати ноустувору охистаи платформани Сибир дар охири давраи палеозой ва ибтидои мезозой кафишҳо ва тарқишҳои бузурги табақани Замиро ба амал овард.

Гудоза байни қабатҳои таҳшини баҳрӣ даромада, дар чуқуриҳои алоҳида шах мешуд. Ҳамин тавр, қинсҳои кӯҳии зичи тираранги магмавӣ ҳосил шуда буданд, ки онро з и н а (бо русӣ “лестница”) номидаанд.

Дар ҳақиқат вайроншавӣ ва гардиши қинсҳои таҳшини, қинсҳои магмавии ба фарсоиш устувор — траппҳо шаклҳои рельефи Сибири Шарқиро ба зинашакл ё зинаҳои азим монанд кардаанд.

Сарватҳои зеризаминӣ. Сибири Шарқӣ аз қанданиҳои фойданок бой мебошад. Дар ин чо се ҳавзаи бузурги ангиштсанг мавҷуд аст: Ленск, Тунгус ва Канск-Ачинск. Ҳавзаи Ленск аз шаҳри Ёкутистон, аз соҳили дарёи Лена ба шимол то резишгоҳи он қашол ёфтааст. Тунгус дар ғарбии платформани Сибир тӯл кашадааст. Дар ҷанубу ғарбии он ҳавзаҳои Канск-Ачинск ҷойгир шудааст.

Дар давраи мезозой минтақани фӯрӯравиро якҷанд маротиба оби баҳр зер карда, дар он таҳшинҳои ғафси баҳрӣ, ки ғафсии умумиашон чандин километр аст, ҷамъ мешуданд.

Дар Сибири Шарқӣ қонҳои нафт ва газ ҳам кашф карда шудаанд. Ба монанди ангиштсанг онҳо дар таҳшинҳои платформани Сибир ба амал меоянд. Қонҳои маъдан аҳамияти қалон доранд. *(Аз харита шаҳри Норилскро, ки дар поёноби дарёи Енисей воқеъ аст, ёбед).* Дар ин чо қорқарди маъдани мису никел ба роҳ монда шудааст. Аз ин маъданҳо зиёда аз даҳ ҳел металлҳои гуногун — мис, никел, платина, тилло, кальсий, кобальт гирифта мешавад. Дар ҷанубу ғарбии Сибири Шарқӣ қонҳои қалони маъданҳои оҳан ва сӯйи паҳн шудаанд.

Дар Сибири Шарқӣ қорқарди маъдани тилло дар қатортеппани Енисей, ноҳияи Бодайбо, (ҷӣ тавре мегӯянд, қорқарди тиллои Ленск, инчунин ноҳияи дарёи Алдан) ба роҳ монда шудааст. Дар ҷануби поёни Енисей қони графит ҷойгир аст. Дар ҳавзаҳои дарёҳои Оленёк ва Вилюй қонҳои алмос ёфт шудаанд, ки қорқарди он хуб ба роҳ монда шудааст.

1. Аз китоби дарсӣ ва харитаҳо истифода бурда, аз ҷиҳати сохти геологӣ Сибири Шарқиро бо ҳамвориҳои Аврупои Шарқӣ ва Сибири Ғарбӣ муқоиса кунед. 2. Сабаби монандӣ ва фарқи сохти сатҳи онҳоро тасвир намоед. 3. Дар қадом қисми Сибири Шарқӣ маъданҳои киматбаҳо мавҷуданд. 4. Дар харитаи контури қонҳои калонтарини онҳоро кайд кунед.

Иқлим

1. Сибири Шарқӣ дар ҳудуди қадом минтақаҳои иқлимӣ ҷойгир шудааст. 2. Қутби хуноқи нимкураи шимолӣ дар қучо ҷойгир аст?

Мавқеи табию географӣ ва шароити ғардиши атмосферӣ сабаби *ниҳоят қитъавӣ ва қаҳратун будани иқлими Сибири Шарқӣ ғардидааст*. Дар ин ҷо моҳи октябр фишори баланди атмосфера ҳукмфармо мешавад. Паси ҳам антициклонҳо (доираи фишори атмосфера) пайдо шуда, вусъат меёбанд. Бинобар ин зимистон минтақаи васеи фишори баланди атмосфера — антициклони Осиёӣ (Сибирӣ), ки марказаш дар Муғулистон аст, ба вуҷуд меояд. Ҳаво камборишу хунук ва бешамол мешавад. Ҳарорати миёнаи январ дар ҷануб ба -24°C ва дар шимолу шарқ ба -40°C мерасад. Дар пастхамиҳо ҳавои хунук дер давом карда “кӯли хунук” ба вуҷуд меорад. Бинобар ин дар ин ҷо бо баробари баландӣ ивазшавии ҳарорат мушоҳида мешавад.

Дар пастхамиҳо хунукӣ то -50°C ва аз ин ҳам паст. дар пастхамии Оймякон бошад, хунукӣ баъзан ба -70°C мерасад.

То бистони ин ҷо кӯтоҳ буда, ғарм аст. Одатан ҳаво камбориш ва шабона салқин мешавад. Моҳҳои июл ва август борон сар мешавад, ки он ба циклонҳои ба ин ҷо меомада вобаста аст.

Тирамоҳ ором, ҳавои соф ва шаб хуноқи кӯтоҳ аст. Аз октябр зимистон сар мешавад, заминро барф мепӯшонад.

Бориши солена дар ҳамвориҳо ва ҳавзаи байни кӯҳҳо дар ғарб то 500 мм ва дар шарқ — 250 мм мешавад. Дар кӯҳҳо бориш зиёдтар аст. Дар шимол яхҳои абадӣ ва зеризаминӣ бисёранд.

Яхбандӣ пӯсиши моддаҳои хокиро сӯст, давраи нашъунамои рустаниҳоро кӯтоҳ, қорҳои кишоварзӣ, сохтмон, роҳу биноҳоро мушкил мегардонад.

§60. Обҳои дохилӣ

Лена яке аз дарёҳои калонтарини Сибири Шарқии Русия ва рӯи Замин мебошад. Дарёи Лена дар масофаи 30 км аз нишебии ғарбии соҳилҳои Байкал сар шуда, дар баландии 1200 м ба баҳри Лаптёвҳо мерезад. Дарозииаш 4400 км аст. Дар чараёни болоӣ (то резишгоҳи дарёи Витим) пуштакӯҳи Ленаю Ангараро бурида мегузарад ва аз водии чуқури танг (бараш 1-10 км) қорӣ шуда, остонаю шаршараҳои бисёр ба вучуд меорад.

Сарчашмаи асосии оби Лена барфу борон мебошад. Лена баҳорон сероб буда, аз боронҳои сел обхезиҳо ба амал меоянд. Лена аз ҷиҳати пуробӣ дар Русия (баъди Енисей) ҷои дуумро ишғол мекунад. Чараёни болои дарё охири октябр, поёнаш охири сентябр саросар ях мебандад. Баҳорон баробари об шудани яхҳо сатҳи об баланд мешавад.

Моҳидорӣ асосан дар поёноби дарё ривож ёфтааст. Аз Лена моҳҳои мускул, рябушкаи сибирӣ, нелма, омул, хариус, симмоҳӣ, шӯрмоҳӣ ва хормоҳӣ шикор мекунанд. Дарёҳои ҳавзаи Лена захираи калони нерӯи барқӣ доранд.

Лена яке аз дарёҳои киштигарди Сибири Шарқӣ мебошад. Тамоми дарёҳои Сибири Шарқӣ ба ҳавзаи укёнуси Яхбастаи Шимолӣ мансубанд. Қад-қади канори ғарбии паҳнкӯҳи Сибири Миёна дарёи Енисей қорӣ мешавад. Он яке аз дарёҳои калонтарини Русия ва ҷаҳон мебошад.

Енисей аз сарҳади Сибири Ғарбӣ ва Шарқӣ қорӣ гашта, ба халиҷи Енисеи баҳри Кара мерезад. Дарёи Енисей ду манбаи об дорад. Енисеи калон ва Енисеи хурд. Дарозии Енисеи хурд 4102 км ва Енисеи калон 4092 км аст. Енисей аз ҳамни Тува қорӣ шуда, кӯҳҳои Саяни Ғарбӣ, пастхамии Минуса, канори ғарбии паҳнкӯҳи Сибири Миёнаро бурида мегузарад.

Енисей дарёи серобтарин буда, чараёни боло ва миёнаш шӯху сертуғён аст, паҳнои он дар поёнобаш 10-12 км мебошад. Шохоби рост аз ҳама сероби Енисей — Ангара аз кӯли Байкал қорӣ мешавад.

Байкал чараёни дарёро ба танзим меандозад ва тамоми сол сатҳи оби дарёро ба як меъёр нигоҳ медорад. Ин барои истифодаи нерӯи оби Ангара низ ёрӣ мерасонад. Аз дарё шӯрмоҳӣ, тосмоҳӣ, ҳашинамоҳӣ, озодамоҳӣ шикор мекунанд. Дар Енисей яке аз калонтарин иншооти барқии Саян (Саяну Шушенск) сохта шудааст. Енисей қариб ба тамоми дарозииаш киштигард буда, поёнобаш чунон чуқур аст, ки киштиҳои баҳрӣ қариб ба 800 км боло ҳаракат карда метавонанд.

Кӯлҳо. Дар Сибири Шаркӣ кӯлҳо нобаробар ҷойгир шудаанд. Онҳо хусусан дар қисмҳои шимолӣ ва шарқӣ бисёранд. Қалонтарини онҳо *Таймир, Лама, Хантай* мебошанд. Қӯли Таймир дар наздикии доманаи кӯҳи Бирранга воқеъ гашта, фурурафтагии тектоникии пириях кофтаро ишғол кардааст. Ҳавзаи кӯлҳои чуқури пуштакӯҳи Путорана низ ҳамин тавр пайдо шудааст.

Супориш. 1. Сабаби қалонӣ ва серобии дарёҳои ҳудуди Сибири Шарқӣ чист? 2. Аз иқлим вобаста будани ҷараёни дарёҳои ин ҳудуди қалон дар чӣ зоҳир мешавад?

Зонаҳои табиӣ

Аз рӯйи харита минтақаҳои табиини ҳамвории Аврупои Шарқӣ ва Сибири Шарқиро бо якдигар муқоиса кунед. Сабаби фарқи онҳоро шарҳ диҳед.

Биёбони арктикӣ, тундра ва бешатундра. Ба ҷазираҳои Зами-ни Шимолӣ ва ҷазираҳои Новосибирск биёбони арктикӣ хос аст, баландиҳо бо пирияху барф пӯшонда шудаанд, дар ҳаминҳо тундраи санглох бо рустаниҳои кам андар ками хазаю ушна мавҷуд аст. Кӯлҳо бисёранд. Сохили баҳр дар наздикии димоғи Челюскин ва кӯҳҳои Бирранг дар нимҷазираи Таймир низ чунин манзара доранд.

Дар нимҷазираи Таймир, ҷанубтари кӯҳҳои Бирранг тундраи хазаю ушнаҳо ва дар ҷануби он тундраи буттаҳои пақанаи тус васеъ паҳн шудаанд. Иқлими хунуки қаҳратун боиси яхбандии бисёрсола гардидааст.

Ҷанубтари нимҷазираи Таймир тундра ба бешатундра иваз мешавад. Аз қаторкӯҳи Верхоянск дар шарқ шароити табиӣ шиддатноктар мегардад. Бинобар ин тундра ва бешатундра масоҳати ниҳоят васеъро ишғол менамоянд. Тайга дар ҷануби бешатундра саросари масоҳати Сибири Шарқиро фаро гирифтааст.

Дар шимол дар заминҳои яхбаста тайгаи тунукбеша бартарӣ дорад. Дар ин ҷо дарахтони қадпасти борик ва қач дурдур аз якдигар месабзанд.

Ҷанубтари минтақаи тайгаи тунукбеша, дар паҳнкӯҳи Сибири Миёна бешазор сердарахт мешавад. Дар ғарб қочии баргресси сибирӣ ва дар шарқ — қочии баргресси даурӣ бартарӣ доранд. Қочҳои баргрес хоку намиталаб, ба хунукӣ тобовар буда, ҷӯби ниҳоят саҳт доранд.

Маҷмӯҳои табиӣ минтақаӣ: I. Биёбонҳои арктикӣ, тундра ва бешатундра. II. Тайга. III. Тунукбеша. IV. Ноҳияҳои кӯҳии минтақаҳои баланд

Расми 69. Харитаи маҷмӯҳои табиӣ Сибири Шарқӣ

Чӯби саҳти вазнини ин дарахти “оханин” дар об дурудароз бошад ҳам намепӯсад. Бешазорҳои кочҳои баргрёзо бешазори сӯзанбарги равшан мегӯянд. Дар ғарби паҳнкӯҳи Сибири Миёна намӣ зиёд аст, бинобар ин дар ин ҷо бешазори дарахтони шарбии, кочи сибири, пихта, ҷалғӯза омехта мешавад. Ҳамвориҳои Саҳаи Марказӣ табиати ба худ хос дорад. Ин ба шароити иқлими хоси он вобаста аст: а) зимистон ҳарорат ниҳоят паст (ҳарорати миёнаи январ то -45°C , б) тобистон ҳарорати миёнаи июл $+19^{\circ}\text{C}$) ва мик-

дори бориш начандон зиёд (дар як сол то 300 мм), ки қисми беши он дар тобистон меборад.

Яхбандии бисёрсола. Дар байни тайга кӯлу ботлоқзорҳо бисёранд, ки дар тобистон ҷойҳои аз ях холишуда ва фӯрурафтаи заминҳои яхқардари ишғол менамоянд.

Аксарияти кӯлҳои хурд тобистон хушк мешаванд. Дар ҷои онҳо пастхамҳо, замини сиеҳҳо ва дар бисёр ҷойҳо шӯрзамин, ки бо анбӯхи алафи баланд пушонда шудааст, ба вуҷуд меоянд. Ин марғзор ва ҷарогоҳи хеле хубро “Алас” меноманд. Аласҳо пастхамии гафсишон аз даҳҳо метр то якчанд километр аст, ки дар натиҷаи об шудани яхбандии бисёрсола ҳосил мешаванд.

Тайга аз олами ҳайвонот хеле бой аст. Мӯйинаи қиматбаҳои қариб 30 намуди ҳайвонҳои инҷо дар саноат васеъ истифода мешавад. Дар кӯҳҳои Сибири Шарқӣ минтақавияти баландӣ хеле хуб зоҳир гаштааст. Дар пуштакӯҳи Путоран тайгаи кочҳои баргрёзо фақат қисмҳои миёнаи нишебии каторкӯҳҳо то баландии 450 м ишғол менамоянд.

Дар баландии 500-600 м чакалакзори буттаҳои роздор, тӯси қадпаст ва ҷалғӯзаи қадпаст, баландии 600 м тундрани кӯҳӣ, ки ба биёбони санглох табдил меёбад, ҷойгир шудаанд.

Захираҳои табиӣ. Сибири Шарқӣ аз ҷиҳати боигарӣ ва гуногунии захираҳои табиӣ дар Русия яке аз ҷойҳои аввалинро ишғол менамояд.

Дар байни захираҳои табиӣю географии он бешазор аҳамияти калон дорад. Хусусан қисми ҷанубии минтақаи тайга (ноҳияҳои лаби Ангара, ки ба роҳи оҳани Сибир ва ШБА наздик ҷойгиранд) захираи калони бешазори ҷӯби хушсифати санавбар ва санавбари сузанбарг дорад.

Ҳайвонҳои шикорни қиматбаҳои тайга — санҷоб, савсор, самур, рӯбоҳ, коқум ва ғайра мебошанд. Муши обӣ ва сағи обӣ, ки дар саноат аҳамияти калон доранд, ба обу ҳавои ин ҷо хеле хуб одат кардаанд. Инчунин баъзе ҳайвонҳои сумдор, шохгавази, гавазни ваҳшии шимоли аҳамияти калон доранд. Дар ин ҷо паррандаҳои тайга, дурроч, титав, рябчик ва дар мавсими тобистон паррандаҳои шиновар: ғоз, мурғобӣ ва ғайра бисёранд.

Дар ҷануби кишвари Красноярск, дар вилояти Иркутск, инчунин дар ҳамвориҳои Сахаи Марказӣ, ки ҳоку қлими барои кишоварзӣ мусоид доранд, майдонҳои калони заминҳои киштбоб зиёданд. Майдонҳои васеи ҷароғох барои пешрафти ҷорводорӣ имконияти калон медиҳанд.

Барои хоҷагии халқ захираҳои ишшоотҳои обии дарёҳои Сибир аҳамияти калон доранд. Дар ин дарёҳо ишшоотҳои пуриқтидори нерӯи барқӣ сохта шудаанд.

Барои қорбасти захираҳои табиӣ Сибири Шарқӣ шохроҳи оҳани Байкалу Амур (БА) аҳамияти калон дорад.

Аз масъалаҳои муҳиме, ки аз истифодаи хоҷагии Сибир бармеояд, инҳоро бояд қайд кард:

а) истифодаи маҷмӯи минтақаҳои арктикӣ ва субарктикӣ бо Шимоли дури он, б) аз худ қардан ва истифодаи захираҳои тайгаи Сибир, в) дар кишоварзӣ оқилонаю сарфақорона истифода бурдани захираҳои заминҳои даштҳои ҷануб ва масоҳати қӯҳдаштҳо, г) истифодаи захираҳои оби дарёҳои Сибир. Дигаргунсозии табиати тайгаи Сибир водор мекунад, ки шароити табиӣ кунунин он, истифодаи оқилона ва муҳофизати табиат ҳамҷониба ба ҳисоб гирифта шавад.

 Супориш. 1. Фарқи маҷмӯи табиӣ минтақаҳои Сибири Шарқиро нисбат ба маҷмӯи табиӣ ҳамвориҳои Аврупои Шарқӣ шарҳ диҳед. Сабабҳои фарқи онҳоро баён кунед. 2. Барои мавзеи Сибири Шарқӣ афзоиши нуфуси аҳоли хос аст. Барои ҳаёти одам ин масоҳати калон қадом омилҳои мусоид дорад?

ШАРҚИ ДУР

1. Аз рӯи харита арзи резишгоҳи дарёи Анадир ва сарҳади ҷанубии Шарқи Дурро муайян кунед ва шарҳ диҳед, ки кадом шахрҳои ҳамвории Аврупои Шарқӣ тахминан дар ин арзҳо ҷойгиранд? 2. Ба соҳили шарқии материки Аврусиё кадом хали иқлим хос аст ва он ба ҷараёни дарёҳои ин худуд чӣ гуна таъсир мерасонад?

§61. Мавқеи географӣ

Номи “Шарқи Дур” эҳтимол дар охири асри XVII, вақте ки сайёҳон ва баҳрнавардон “ба пешвози Офтоб” дар ҷустуҷӯи “Заминҳои нав” ва барои хайвонҳои мӯинадор ба тарафи шарқ мерафтанд, пайдо шудааст. Аз сарҳади давлати Русия то канори шарқӣ роҳ дар ҳақиқат хело ҳам дур буд. Соли 1639 бори аввал Иван Москвитин аз Саха (собик Ёкутистон) ба шарқ равона шуда, ба соҳили баҳри Охота баромад. Дар даҳсолаҳои минбаъда ба ҳавзаи Амур Василий Поряков ва Ерефей Хабаров сайёҳат кардаанд.

Соли 1648 Семен Дежнёв бо киштӣ аз резишгоҳи дарёи Копима баромада, бо роҳи обӣ атрофи нимҷазираи Чукоткаро давр зад ва якумин шуда ба воситаи резишгоҳи дарёи Анадир ба баҳри Беринг расид. Ӯ дар бораи баҳрнавардони худ ва табиати кишвари Анадир маълумот дод. Дар ибтидои асри XVIII тадқиқотчиёни рус ба Камчатка расиданд.

Худуди Шарқи Дур аз шимол ба ҷануб қариб 4500 км дарозӣ дорад. Он аз қисми материк (нимҷазираи Камчатка) ва ҷазираҳои бисёр (Сахалин, Курил, Командор) иборат аст.

Релеф ва сарватҳои зеризаминӣ. Сатҳи худуди Шарқи Дур кӯхистон мебошад. Бештар аз 3-4 қисми масоҳати онро паҳнкӯҳҳо, кӯҳу пуштаҳои паст ва миёна ишғол кардаанд.

Қаторкӯҳҳо аксаран қад-қадӣ сохилҳои укёнуси Ором тӯл кашидаанд. Кӯҳҳо ба якдигар мутавозӣ ҷойгир шуда, бо водии тӯлкашида аз ҳам ҷудо мешаванд. Онҳо ба тарафи баҳрҳо якбора катъ шуда, минтақаҳои борики сохилро боқӣ мегузоранд ва ё соҳили харсангини рост ба вучуд меоранд. Нишебҳои тарафи муқобили баҳр бештар ҳамвор аст.

Дар интиҳои қисми шимолӣ минтақаи Анадиру Коряк воқеъ гаштааст. Дар ин ҷо кӯҳҳои Чукотка ва Коряк аз ҳам ҷудо вучуд доранд. Ин кӯҳҳоро пастии Анадир-Пенчин ҷудо мекунад. Дар ҷануби ғарб қад-қадӣ соҳили ғарбии баҳри Охота силсилаи кӯҳи Чуҷчур тӯл кашидааст.

Чугчур

Сихотэ-Алин

Маҷмӯҳои табиӣ

Расми 70. Харитаи маҷмӯи табиии Шарқи Дур

Дар релефи нимҷазираи Камчатка каторкӯхҳои арзии Мобайнӣ ва Шаркӣ паҳн шудаанд. Дар байни каторкӯхҳо пастиҳои Камчаткаи Марказӣ ҷойгир аст. Дар Камчатка зиёда аз 180 вулқон мавҷуд аст, ки аз онҳо қариб 29 тоашфишон мебошад.

Дар Авруосиё вулқони аз ҳама баланди оташфишон вулқони Ключевский (4750 м) мебошад.

Камчатка – кишвари оташфишон аст. Ба рӯи Замин баромадани хазорҳо чашмаҳои гарм ва гейзерҳо бо вулқонҳо алоқаманд мебошад.

Дар водии гейзерҳо, махсусан вулқонҳо хеле ғаёб мебошанд. Гейзерҳо дар вақти муайян ғавваразанон оби ҷӯш ва буг мебароранд. Гейзери калонтарин — Великан баъд аз ҳар се соат дар давоми 4 дақиқа ғаввора мезанад.

Ғавворан об ба баландии 50 м ва бугаш ба баландии 300 м мебарояд. Гирду атрофи гейзерҳоро буги об ва намакҳои аз онҳо ҷудошуда печонда гирифтаанд.

Ҷазираҳои Курил давоми силсилаи вулқонҳои Камчатка буда, ба ҳайати қамонаи вулқонҳои укёнуси Ором дохил мешаванд. Силсилаи ҷазираҳо, миёли Камчатка, тахминан ба масофаи 1200 км кашол ёфтааст. Ҷазираҳо дар қаторкӯҳи баланди зеринӣ, дар байни пастхамиҳои чуқури баҳри Охота ва укёнуси Ором ҷойгир шудаанд. Ҷазираҳои калон аз якҷанд вулқонҳо иборат буда, бо пастхамиҳо ба якдигар пайваस्त шудаанд. Дар ин ҷо зиёда аз сад вулқон мавҷуд буда, 38 тоаш оташфишон аст.

Ҷазираи Сахалиро баҳрҳои Охота ва Ҷопон ихота кардаанд. Ҷазира аз қитъа бо гулӯгоҳи Тотор, ки ҷои аз ҳама танги он 7 км мебошад, ҷудо шудааст. Қисми калони ҷазираро ду қаторкӯҳ: Ғарбӣ ва Шарқӣ, ки баландиашон аз 1609 м зиёд нест, ишғол кардаанд.

Қисми асосии Примореро силсилаи кӯҳи Сихотэ-Алинии на он қадар баланд (2077 м) ихота кардааст. Кӯҳҳо аз ғарб ба сӯи пасти Усури ба шарқ — ба шаҳри Ҷопон бештар поён шуда мераванд.

Приамуреро ҳамвории пасти ва баландидор, инчунин кӯҳҳои на он қадар баланд (қаторкӯҳи Бурей ва қаторкӯҳи Чагда) ташкил менамоянд. Нишебии кӯҳҳои Бурей ва ғайра тегаҳои васеъ, қуллаҳои гумбазмонанд ё паҳн дошта, онҳоро сангрзаҳо пӯшондаанд. Дар пасти Приамуре обдоги Амур ҷойгир шудааст. Ҳамвории баланд 300-500 м баландӣ (ҳамвории Зеяю Бурей) доранд.

Сарватҳои зеризаминӣ. Шарки Дур аз қанданиҳои фойданокӣ саноатӣ бой мебошад. Дар шимолӣ Сахалин захираи калони нафт ёфт шудааст. Дар ин ҷо ангиштсанг бисёр аст. Қонҳои махсусан калони он дар ҳавзаи Сучан, дар нишебии ғарбии қаторкӯҳи Бурей, инчунин дар Алдану Коряк воқеъ гаштааст.

Захираҳои маъдани оҳан дар ҳавзаи дарёи Зея, поёнби Амур ва Сихотэ-Алин кашф шудаанд.

Шарки Дур аз маъданҳои гуногуни ранга — волфрам, калъагӣ, молибден, тилло, манган, алмос бой мебошад. Онҳо асоси ҳуби таракқиёти саноатинд.

1. Табиати шимолӣ Шарки Дур ва Приамурро шарҳ диҳед. 2. Аз рӯи харитавӣ атлас иқлим ва ҷараёни дарёи Амурро тавсиф кунед.

Иқлим. Дар Шарки Дур иқлими муссонӣ бартарӣ дорад. Иқлими муссонӣ оҳиста-оҳиста сӯст мегардад. Муссонҳо дар фаслҳои сол вобаста ба тағйир ёфтани фишори атмосфера дар болон қитъа ва укёнус самти худро тағйир медиҳанд.

Муссони зимистонӣ ба тарафи баҳр мезазад. Муссони зимистон аз Сибири Шарқӣ бо худ ба Шарқи Дур обу ҳавои хушк, соф ва хушкро меорад. Дар нимаи ҷануби Шарқи Дур ҳавои хушкӣ беабр ва ниҳоят сард барқарор мешавад. Дар Шарқи Дур одатан барф кам меборад.

Дар айни замон анбӯҳи ҳавое, ки дар болои канори ғарбии уқёнуси Ором пайдо мешавад, дар вақти ба тарафи шарқ ҳаракат кардан, ба Камчатка ва Сахалин барфи бисёр меорад. Ҷануби шарқии Камчатка ноҳиян аз ҳама сербарфи Осиё мебошад. Дар ҷойҳои алоҳидаи соҳили шарқӣ ғафсии қабати барф баъзан то ба 3 м мерасад. Дар кӯҳҳо бошад, баъзан дар муддати як сол якчанд метр барф ҷамъ мешавад. Дар ҷануб, ҳатто дар наздикии Владивосток баҳр ях мекунад ва киштиҳои яхшикан ба дигар киштиҳои роҳ мекушоянд.

Тобистон ба хушкӣ ҳавои баҳрӣ-муссонӣ тобистонӣ мезазад. Муссонӣ тобистонӣ, ки аз уқёнуси Ором ба китъа мезазад, бориши зиёд меорад. Бинобар ин дар қисми шимолӣ Шарқи Дур тобистон абрнок, сертуман ва серборон мешавад. Дар қисми ҷанубӣ тобистон гарм, бориш зиёд, баъзан ду ҳафта муттасил борон меборад, ки ҷамъовариҳои ҳосили зироати кишоварзиро душвор мегардонад ва обҳезиҳои калонро ба вучуд меорад. Дар натиҷаи сернамӣ ҳаво зироатҳои галладона ба касалиҳои гуногун дучор мешавад, ҳатто дар либосу озӯкаворӣ мағор пайдо мешавад. Рутубатро дар истиқоматгоҳҳо ҳам ҳис мекунад.

Мавсими тирамоҳ ҳаво соф, бешамол, хушк ва ханӯз гарм мебошад. Муссонӣ тобистонӣ қатъ ғашта, муссонӣ зимистонӣ ханӯз оғоз наёфтааст. Дар Шарқи Дур фасли беҳтарини сол тирамоҳ аст. Бешазор рангоранг шуда, тирамоҳи тиллоӣ оғоз меёбад. Обу ҳавои баҳор низ ба обу ҳавои тирамоҳ монанд аст. Ин фасли сершамолӣ сол мебошад.

Ба иқлим кӯҳҳо таъсири калон мерасонанд. Онҳо намиро, ки аз уқёнус меояд, нигоҳ медоранд. Бинобар ин дар нишебии кӯҳҳои рӯ ба рӯи баҳр нисбат ба нишебҳои ғарбӣ бориш мешавад.

§62. Обҳои дохилӣ

Амур калонтарин дарёи Шарқи Дур аст. Он аз як шудани дарёҳои Шилка ва Аргун оғоз ёфта, ба баҳри Оҳота мерезад. Дарозии аз сарғаи Аргун 4440 км аст. Амур дар болообаш аз водии гангу чуқур бо суръат ҷорӣ ғашта, баъди ҳамроҳ шудани Зея аввал

хамвориҳои Зея -Буря, пас каторкӯхҳои Хингани хурдро бурида мегузарад ва ба пастии Амури Миёна мебарояд. Дарёи Амур ҳар қадаре ки поёнтар равад, ҳамон қадар фарох ва бузургтар гашта, ҷаҳноши он дар чараёни поёнаш то ба 4-6 км мерасад. Дар резишгоҳ халиҷи васеи тунуқоб ба вучуд омадааст, ки 48 км дарозӣ дорад. Қариб 80% манбаи обро яън боронҳои муссонӣ мегирад ва баҳор обҳез намешавад. Сатҳи оби дарёҳо дар нимаи дуюми тобистон аз ҳама баланд мешавад. Баъзан дар давраи боронгарӣ Амур тугён карда, аз соҳилҳо мебарояд ва бараш то ба 25 км мерасад. Шоҳобҳои қалонаш Зея, Буря, Уссурӣ аст.

Дар дарёҳои Амур қариб 100 намуди моҳӣ ҳаст, ки ягон дарёи дигар ин қадар моҳӣ надорад. Шикори моҳиҳои думакона (кета, озодмоҳӣ) аҳамияти махсус дорад. Онҳо аз резишгоҳи Амур барои тухмгузорӣ ба масофаи 500-1000 км ба болооби дарё мераванд.

Барои зиёд кардани сайди моҳӣ ба обанборҳо низ диққати махсус медиҳанд. Ба ин мақсад ҳочағӣ заводҳои тухммонӣ-моҳинарварӣ ташкил карда, дар он ҷо ба таври сунъӣ моҳӣ мебароранд, баъд онҳоро ба дарё, кӯл, обанбор ва баҳрҳо сар медиҳанд. Амур дарёи киштигард аст ва муҳимтарин роҳи оби Шарқи Дур мебошад.

Қалонтарин кӯли ин ҷо — Ханкай (тунуқоб) мебошад, ки обаш ширин аст (аз қадим олами набототу ҳайвоноти он нигоҳ дошта шудааст), дар соҳилҳои он паррандаҳои гуногуни обӣ умр ба сар мебаранд.

Зонаҳои табиӣ. Дар қанори шимолии Шарқи Дур тундра паҳн шудааст. Масоҳати боқимондаи ин зонаро тайгаи дарахтони паҳнбарии кӯҳӣ ишғол кардааст.

1. Қадом хусусиятҳои иқлим мавқеи сарҳади зонаҳои табииро муайян мекунад? 2. Муайян кунед, ки қадом зонаҳои табиӣ барои Шарқи Дур ҳосилд. 3. Қадом омилҳои иқлимхосилбунонда ба иқлими Шарқи Дур таъсир мекунад? Чӣ тавр иқлим ба ташкилбуди маҷмӯҳои зонавӣ таъсир мерасонад?

Дар кӯҳҳо рустаниҳои бешатундра-хазаҳо, буттаҷаҳо, бедтӯс, дар водихо бешазори дарахтони сирак ва шарбини даурӣ месабзанд. Дар соҳили баҳри Охота, ҳавзаи Амур, Сахалин ва дар қисми миёнаи Камчатка тайга ҳукмрон аст.

Ин бешазор аз дарахтони азимҷуссаи қочи аян ва пихтаи сафедтӯсту дарахтони майдабарги (тӯсу зардиӯст ва дигарҳо) омехта иборат аст. Дарахтони бешазор, ки хазаҳо ба онҳо сар то сар

Расми 71.

Дар байни алафзор гиёҳи машхур — одамгиёҳ вомехӯрад, ки он решаи ҳаёт аст печида, даста-даста овезон шудаанд, манзараи афсонавӣ доранд. Дар тегахон кӯҳ шакли “байракмонанди” шоҳу барги дарахтоиро дидан мумкин аст.

Приамуре хок ва набототи ба худ хос дорад. Дар водихон дарёҳо чаманзори алафҳои баланду бешаи дарахтони булут навбат ба навбат сабзида, дар байни дарахтони булут чандасра дарахти тӯси сиёҳ вомехӯрад.

Дар ҳавзаи Зея ва Буря ҳамвориҳои паҳни байни дарёҳоро дар хоки хокистарранги чангалӣ набототи бешадашт ишғол кардааст. Дар баъзе ҷойҳо сиёҳхоки хосилхези амурӣ ҳаст, ки алафҳои гуногун месабзанд. Бешадашт кайҳо шудгор шудааст. Приамуре макони ғаллаи Шарки Дур мебошад. Аз набототи табиӣ ин ҷо дар баъзе ҷойҳо булутзор, дар регзор-санавбарзор боқӣ мондааст.

Дар қисми тайган соҳили укёнуси Ором набототи навъҳои манҷурӣ тадриҷан зиёд, бешазори сӯзанбарги тира ба бешазори дарахтони сӯзанбарги паҳнбарг иваз мешавад. Дарахтони шарбин, кочи баргрез, тӯси сангин қисми шимолӣи Сихотэ-Алиро ишғол менамояд. Дар қисми ҷанубӣ бошад, чормағзи манҷурии баргҳояш калони пармонанд ва меваҳояш хӯрданбоб, дарахти пӯки амурӣ — махмал месабзад.

Бешазори дарахтони сӯзанбаргу паҳнбарг бо чалғӯзаи азимҷуссаи куриёӣ машхуранд. Қали ин дарахтони азамати тайга ба 40м расида, ғафсиашон аз як метр зиёдтар аст. Дар байни дарахтони чалғӯза махмал, чормағз, шумтол, зирфун, булут месабзанд. Дар байни алафзор гиёҳи машхур — одамгиёҳ, ки аз решаи он доруҳои пурқимат тайёр мекунанд, мерӯяд.

Гавазни холдор

Гурбаи баҳрӣ

Мурғобӣ — мандаринка

Гурбаи ҷангалӣ

Бешазори ин ҷо зич, серкабат буда, ба дарахтони росткад токи ёбони ангураш майдаи турш-актинидия, токи кишмиш, ки меваи калони ширин дорад, печидаанд. Ҷангал яке аз сарватҳои асосии Шарқи Дур мебошад.

Олами ҳайвонот. Дар бешазор ҳайвоноти муинадор бисёранд, чанд хели гавазҳо, паррандаҳои сершумор мавҷуданд. Дар ҷангалзор, дар катори ҳайвонҳои ҷангалии шимолӣ, ҳайвонҳои ҷанубӣ: бабри уссурӣ (калонтарин дар ҷаҳон), хирси сиёҳи Ҳимолой, гавазҳо (холдоргавазн), оҳу, гурбаи ҷангалзор, ҳуки ваҳшӣ ва дигар ҳайвонҳо зиндагӣ мекунанд. Дар давраи яхбандӣ ин ҷо барои рустаниҳо ва ҳайвонҳои Сибир паноҳгоҳ буд, дар давраи иқлими гарм бошад, дар ин ҷо рустанӣ ва ҳайвонҳои ҷанубӣ пайдо мешаванд. Ҳамин тавр дар натиҷаи омехташавӣ, тайган Сибир ва бешазори пахнбарги манҷурӣ ба амал омад.

Дар ибтидои асри XX табиат ва аҳолии Примореро сайёҳи машҳур В. К. Арсенев омӯхта буд. Дар китобҳои худ ӯ табиати Сихотэ-Алин, ҳаёт ва маишати аҳолии Шарқи Дурро равшан баён кардааст.

Захираҳои табиӣ. Дар Шарқи Дур ғайр аз сарватҳои зеризаминӣ захираҳои тавлиди нерӯи барқ, хусусан дар дарёи Амур калон аст.

Дарахтони ҷалғӯза, пихта маҳмал, чормағз ва дигар дарахтон манбаи калони ҷӯби пурбаҳо мебошанд. Дар шимол барои ҷаронидани гавазҳои ҳонагӣ ҷарогоҳҳои васеъ мавҷуданд. Дар бешазор ҳайвонҳои муинадор бисёранд. Дар ҳоҷагии Шарқи Дур шикори моҳӣ

ва харчапги баҳрӣ, нармбаданҳо ва об-сабзҳои баҳрӣ ҳам аҳамияти калони хоҷагӣ доранд. Инчунин гурбаҳои баҳрии калонро, ки пусти мустаҳками пурбаҳо ва зебо доранд, шикор мекунанд. Бо мақсади муҳофизати ин ҳайвонҳо шикори онҳоро қонун маҳлуд кардааст.

Бабри уссурий

Супориш. 1. Аз харита сарватҳои зеризаминии Шарқи Дурро муайян кунед ва қонҳои онро дар харитаи контурӣ ишора намоед. 2. Бо кадом сабаб дар соҳили уқёнуси Ором ва ҷазираҳои он заминҷунбӣ ва вулқон ба вуҷуд меояд? 3. Барои муҳофизати табиати Шарқи Дур кадом чораҳо андешида мешаванд?

ПАСТИИ ТҶҶҶОН ВА КҶҶҶОН ОСИЁИ МИЁНА

ТАБИАТ

1. Аз рӯи харитаи табиӣ мавқеи географии пастии Тӯронро муайян кунед. 2. Аз рӯи харитаи тектоникӣ соҳти геологии пастии Тӯронро муқаррар намоед. 3. Аз рӯи харитаҳо муқаррар кунед, ки ба пастии Тӯрон кадом хелҳои хок ва наботот хосанд?

§63. Мавқеи географӣ

Пастии Тӯрон қисми ҳамвории Осии Миёна ва Қазоқистон мебошад, ки онро биёбонҳои Қароқум, Қизилқум ва ғайра ташкил додаанд. Дар ҷануб бо қаторкӯҳҳои Қопетдоғ, дар ғарб бо соҳили шарқии Каспий, дар шимолу ғарб бо шохаҳои ҷанубии кӯҳи Муғочар, дар шимол — бо пуштакӯҳи Тӯрғай, дар ҷануби шарк — бо қаторкӯҳҳои Тиёншон ва Помиру Олой ҳамшафат мебошад. Пастии Тӯрон бо порчаи Тӯрон мувофиқат мекунад, ки таҳкурсии ҷиндори он бо таҳнишастаҳои мезозой ва кайнозой пӯшида шуда, танҳо дар баъзе ҷойҳо (Манқишлоқ, кӯҳҳои Қаратоғ, кӯҳҳои қисми марказии биёбони Қизилқум) ба рӯ баромадааст.

Релефи пастии Тӯрон бештар аз пастхамӣ, ҳамворӣ ва пуштакӯҳҳо (Устюрт, Красноводск) иборат аст. Пуштакӯҳи Устюрт қариб аз ҳама тараф бо ҷазираҳои ростфуромада — ҷинкаҳо ихота шуда, дар байни Манқишлоқ ва баҳри Арал ҷойгир шудааст.

Пастхамии Қароғиёх (аз сатҳи баҳр 132 м паст) дар нимҷазираи Манқишлоқ воқеъ гаштааст, ки он аз ҳама нуқтаи пасттарини пастии Тӯрон ба шумор меравад. Бонгарии асосии нимҷазира — нафт ва газ мебошад. Нуқтаи баландтарини он кӯҳи Октоғ (888м) аст.

Қариб нисфи пастии Тӯрон дар минтақаи иқлими биёбон ҷойгир шудааст. Бинобарон аз ҳама серофтобу хушк мебошад. Дар водии дарёи Ому гармӣ баъзан дар соя то ба $+50^{\circ}\text{C}$ мебарояд. Сатҳи замин дар баъзе ҷойҳо то $+80^{\circ}\text{C}$ метасфад. Иқлими қисми ҷанубиаш бошад, субтропикӣ аст. Хокаш бӯри хокистарӣ буда, дар ҳамвориҳои наздикӯҳии ҷануби он хоки хокистаранг мавҷуд аст.

Дар биёбонҳои Осии Миёна мутобиқшавии ҷисмҳои зинда ба муҳит равшан зоҳир гардидааст. Инро дар мисоли набототи биёбонҳои регзор дидан мумкин аст.

Баҳорон рустаниҳои чинорак, баъзан гиёҳҳои хӯшадор, дола, савсан гешаи биёбонӣ, лолахасак месабзанд. Аксар рустаниҳои биёбон барои гирифтани намӣ хеле чуқур реша давондаанд. Масалан, дарозии решаи буттаи саксавул ё буттаи газ 14-20 м мешавад. Баъзе рустаниҳо дар вақти бо рег пушонии шудан тез сабзида, решаҳои нав мебароранд. Вақте ки шамол регро рӯфта, решаи рустаниҳоро луч мекунад, баъзе рустаниҳо барои хушк нашудан шираҳои часпак мебароранд ва онҳо регро чаббидани чилди саҳт ҳосил мекунанд. Рустаниҳои дигар, масалан, шӯра дар фасли сербориш дар баргҳои гафсашон обро захира мекунанд.

Барои биёбони регзор буттаҳои кадпасти 2-4 м, саксавули сафед ҳосанд. Онҳо қариб соя надоранд. Дар ин ҷо гешаи регии серреша месабзад, ки бо решаҳои худ регро аз рӯфта бурдани шамол нигоҳ медорад. Дар ҷойҳои пасти шӯразамин буттаҳои саксавули сиёҳ вомехӯранд. Чӯби мисли устухон саҳт ва вазнини саксавул нағз месӯзад.

Дар қисми шимолӣ пасти Тӯрон биёбонҳои регу гилдор, санглох ва дар қисми ҷанубаш бошад, биёбонҳои регу гилдор, санглох, тақирҳо ва ҷо-ҷо биёбонҳои шӯрҳоқ вомехӯранд. Гили тақир дар вақти хушк шудан кафида ба бисёркунҷаҳои алоҳидаи майда тақсим мешавад. Тақирҳо қариб берустанианд. Баъд аз борон ба кӯлҷаҳои обашон ширини дойолуд табиӣ меёбанд.

Дар биёбонҳои гилӣ навҳои гуногуни явшон ва шӯра месабзад. Дар як метри мураббаъ ҳамагӣ 5-10 бех явшон мерӯяд.

Олами ҳайвонот. Ҳайвоноти биёбон ҳам ба шароити саҳти муҳити зист мутобиқ шудаанд. Масалан, тавушқон ва ҳайвоноти дарранда шабона ба ҷустуҷӯи хӯрок мебароянд, дигар ҳайвонҳо дар лонаҳо зиндагӣ мекунанд, ки дар шароити муқаррарӣ аз онҳо истифода намебаранд. Масалан, харгӯш. Дар рӯи реги тафсон калтакалос, мушҳои регзор, юрмон ва дигар ҳайвонҳо бисёр тез ҳаракат мекунанд. Онҳо ҳам ба муҳит мутобиқ гаштаанд. Пусти сангушт, калтакалос ва морҳо бугшавии оби организмро муҳофизат мекунад. Охӯҳои зебою хушандоми ҷайрон ва сайгак шӯраи серобро хӯрда, муддати дароз ба об эҳтиёҷ надоранд. Дар биёбон гург, рӯбоҳ, гурбаи регзор, силовсин зиндагӣ мекунанд.

Туқай. Дар волини дарёҳо, ки хангоми обҳезӣ зерини об мемонад, рустаниҳои сабзи анбӯх мерӯянд, ки ин ҳолат ба биёбон хос нест. Ними зиёди ин ҷо барои нашъунамои дарахту буттазор, ки туқай

меғуянд, мусондат мекунад. Дар туқайзор дарахтони бел, сафедор ва буттаҳои гуногун бартарӣ доранд ва дар наздикии маҷрои дарёҳо қамш ва най месабзанд.

Биёбонҳои Қизилқум ва Қароқум. Дар байни дарёҳои Сир ва Ому биёбони Қизилқум ҷойгир шудааст. Қисми зиёди онро силсилаи регӣ ишғол кардааст. Ин ҷо хушктарин ноҳияи Осиёи Миёна мебошад.

Сатҳи яххелаи биёбонро дар қисми марказии Қизилқум ҷинсҳои кӯҳии кристаллии ба сатҳи замин баромада, сангҳои ҳоро ва ғайра тағйир медиҳанд. Ҳарорати миёнаи январ дар шимол -12°C ва дар ҷануб -4°C , ҳарорати моҳи июл қариб $+30^{\circ}\text{C}$ мешавад. Қабати устувори барф ташаккул намеёбад. Бориш бисёр кам, дар ғарб дар як сол тақрибан 100 мм аст. Аз дарёи Ому дар ғарб регзори Қароқум-қалонтарин биёбон ҷойгир шудааст. Дар Қароқум, хусусан силсилаи регзор паҳн гаштааст: теппаҳои баланди регзор ба таври мувозӣ паси якдигар ба якҷанд километр кашол меёбад. Тали регҳои равои бетаҷриб тӯл кашидаанд. Баландии теппаҳои регзор баъзан аз 5 метр зиёд аст. Регҳои равои ва теппаҳои регзорро рустаниҳои сирак нигоҳ медоранд.

Ҳарорати миёнаи январ дар Қароқум -5°C , июл $+32^{\circ}\text{C}$ мешавад. Пасту баландшавии ҳарорати шабонарӯз ниҳоят зиёд аст. Бориш дар як сол то 150 мм мешавад ва дар Қароқуми Марказӣ ҳамагӣ ба миқдори 70 мм меборад, ки дар шароити муқаррарӣ аз онҳо истифода намебаранд.

Расми 72. Тали регҳои равои дар биёбони Қароқум

Хоки замини биёбон хокистарранги сиёхтоб аст. Бахорон тамоми Қароқумро рустанҳои бебақои шуқуфон мепӯшонад, ки дар аввали моҳи май хушк мешавад.

Барои Қароқум гешаи регзор ҳос аст, ки он хӯроки асосии ғӯсфандон мебошад.

Талҳои реги равон, ки рустанҳои мустаҳкам накардаанд, одатан ба силсилаи талҳои реги равони баландиашон то 15м пайваست мешаванд ва баъзан баландии регзор то 40 м мерасад.

Умуман реги равон масоҳати начандон калонро ишғол менамоянд, ҳар сол барои мустаҳкам кардани реги равон тухми саксавул, черкез, кандим мекоранд.

Супориш. 1. Аз матни китоб истифода бурда, дар хусуси ба шароити биёбон мутобиқат пайдо кардани рустанӣ ва ҳайвонҳо нақл кунед. 2. Хусусияти рустанҳои бебақо дар чист? 3. Барои биёбонҳои регзор ва гилнок кадом шаклҳои релеф ҳосанд?

КЌХҲОИ ОСИЁИ МИЁНА

ТАБИАТ

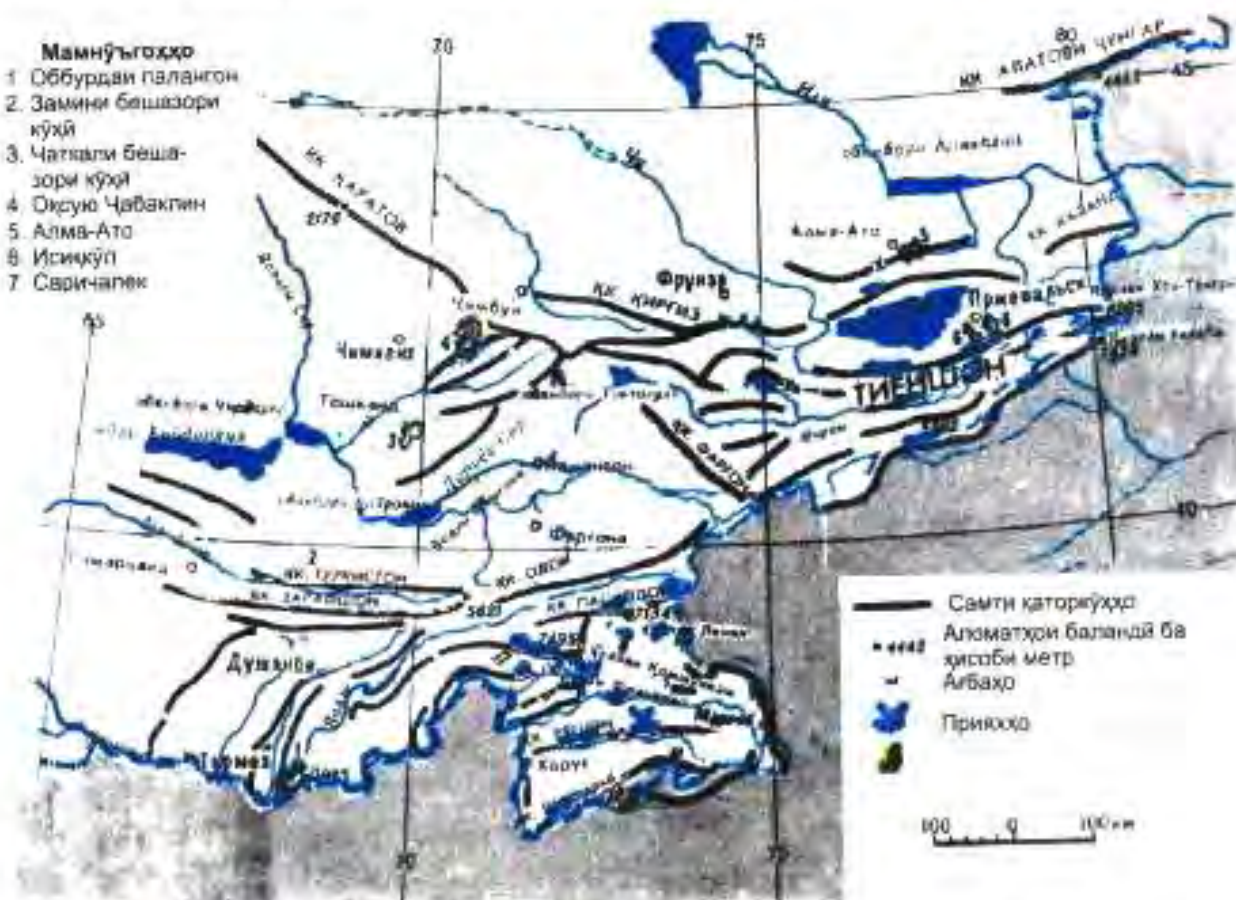
1. Сарҳади кўҳҳои Осиеи Миёнаро аз рўи нақшаи расми 73 муайян кунед. 2. Силсилаи кўҳҳои Тиёншон (кўҳи Осмонбўс), Помир (Боми Чаҳон) ва Копетдоғро ҷудо кунед.

§64. Мавқеи географӣ

Омўзиши кўҳҳои Осиеи Миёнаро тадқиқотчиёни рус аз миёнаҳои асри XIX оғоз карда буданд. Аввалин шуда ба Тиёншон географӣ машҳури рус П. П. Семёнов саёҳат карда буд.

Қад-қади канори ҷанубии ҳамворихои Осиеи Миёна кўҳҳои Тиёншон, Помиру Олой ва Копетдоғ тўл кашидаанд.

Тиёншон яке аз бузургтарин силсилаи кўҳҳои Осиеи Миёна ва Марказӣ мебошад, ки байни 40 ва 45° а.ш., 67 ва 95° т.ш. воқеъ гаштааст. Он аз ғарб ба шарқ ба масофаи 2450 км тўл кашидааст.

Расми 73. Нақшаи ҷойгиршавии қаторкўҳҳои Тиёншон ва Помир

Ба кӯхҳои Тиёншон гирехҳои кӯҳии дорои куллаҳои дандонадор хосанд, ки аз онҳо қаторкӯхҳо аксаран ба самти арз паҳн шудаанд, аммо дар ғарб онҳо бодбезакмонанд тақсим шуда мераванд. Қаторкӯхҳо олатан тарҳи ниҳоят пасту баланд, тегаҳои зиёди куллашакл доранд, ки барои релефи пириҳои алпӣ хос мебошанд. Вале баъзе қаторкӯхҳои баланд куллаҳои паҳн ҳам доранд. Баландтарин куллаи ин қаторкӯхҳо-куллаи "Ғалаба" (7439) мебошад.

Бисёр ҳавзаҳои байникӯҳӣ дар баландии 3000 м ва аз он ҳам болотар ҷойгир шудаанд. Ҳавзахоро кӯхҳо ихота кардаанд, ки аз 4200 м зиёдтар баландӣ доранд. Дар чуқури баландӣ пириҳои ғафс ба вучуд меоянд. Онҳо манбаи оби дарёҳо буда, обашон ба водихо ҷорӣ мешаванд.

Дар кӯхҳо водихои васеъ ё камтар пасту баландро рӯстаниҳои алафӣ мепӯшонанд. Ин водихоро чун ҷароғох истифода мебаранд.

Дар ҷануби қаторкӯҳи Тиёншон ҳавзаи бузурги байникӯҳӣ — пастхамии Фарғона (дарозии 300 км) ҷойгир буда, қад-қадӣ он дарёи Сир ҷорӣ аст. Дар сатҳи қабри ҳавза регзорҳои пасту баланд, тақирҳо вомехӯранд. Дар ҳамвориҳои зардҳои назди домақӯхҳо заминҳои хокистарранги воҳаҳо бисёр васеъ ҷойгир шудаанд. Дар воҳаҳо бисёр шаҳрҳо ва деҳаҳо, боғҳои сабзу хуррам мавҷуданд. Инҳо марказҳои калони хочагӣ мебошанд.

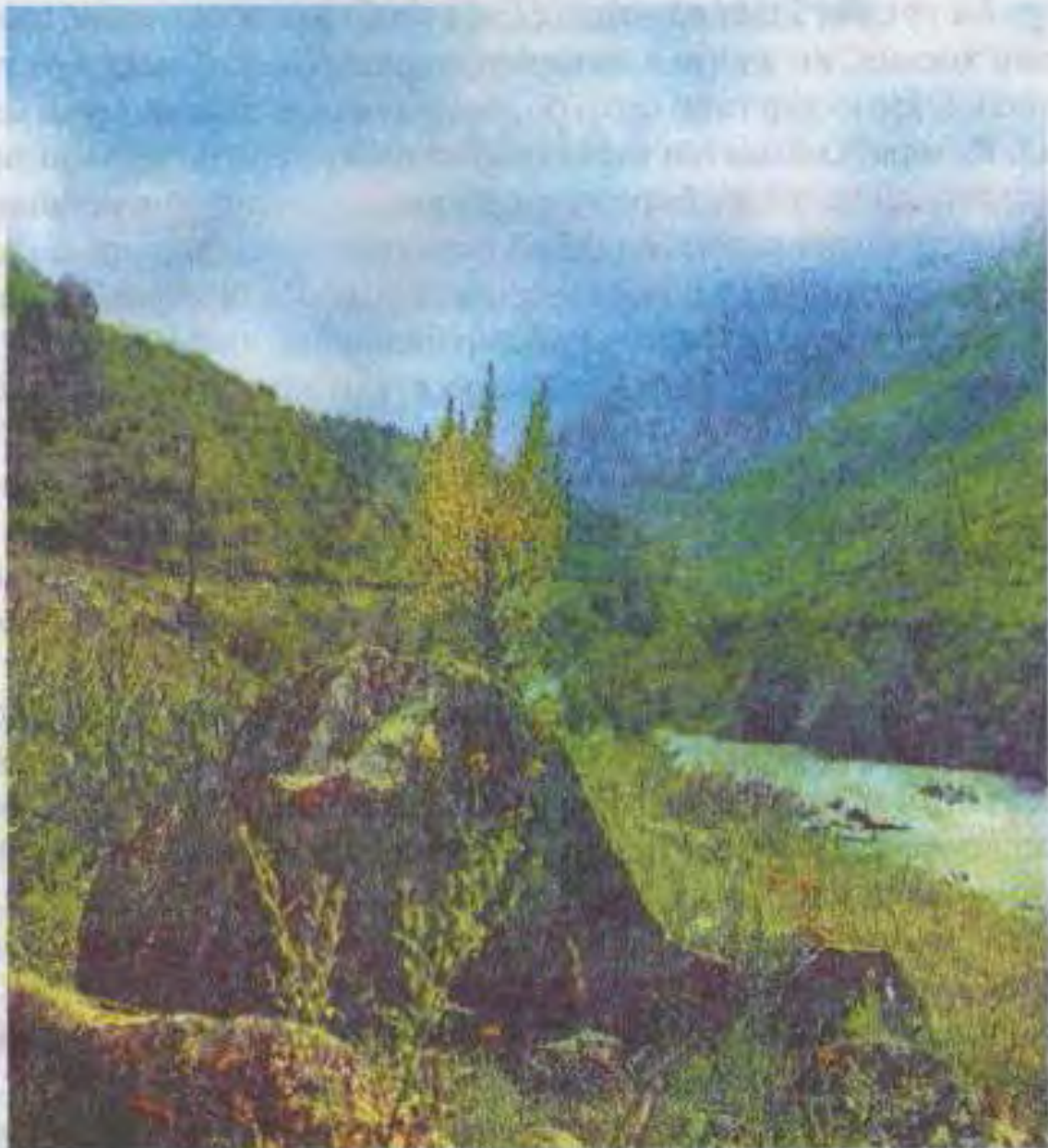
Водии Фарғонаро дурдонаи Осиёи Миёна мегӯянд. Ин ҳавза сарҳади байни Тиёншон ва Помиру Олой аст.

Релеф ва сарватҳои зеризаминӣ. Помир (аз "по" ва "Махр", пайгаҳи Мехр, яъне тулӯғоҳи Офтоб) кишвари баландкӯҳест дар Осиёи Миёна. Дар ин ҷо баландтарин қаторкӯхҳо ва бузургтарин пириҳо воқеъ аст. Ба ҳайати он қаторкӯхҳои Олою Ҳисор ҳам дохил мешаванд.

Релефи Помирро қаторкӯхҳои ташкил медиҳанд, ки ба самтҳои арзӣ ва наздик ба мувозӣ тӯл кашидаанд. Баландии тегаи қаторкӯҳи арзии Паси Олой дар шимол ба ҳисоби миёна 6000 м, нуқтаи баландарини қаторкӯхҳои Помир куллаи Ленин (7134 м) аст.

Расми 74. Дар кӯхҳои Помир

Расми 75. Манзараи Помир

Расми 76. Барфчахо дар кӯхҳои Помиру-Олой

Чанубтар аз каторкӯхи Паси Олой якчанд каторкӯхҳои мувозӣ воқеъ гаштаанд. Дар каторкӯхи Академияи Фанҳо баландтарин қулла — Исмоили Сомонӣ (7495 м), ки шабакаи қалонтарини яхбандии ҳозиразамон мебошад, ҷойгир шудааст.

Помирро аз ҷиҳати хусусиятҳои рельеф ба қисмҳои ғарбӣ ва шарқӣ ҷудо мекунад. Релефи Помири Ғарбиро бештар қаторкӯхҳои баланди тегаҳояшон дандондор ва водии танги чуқур ташкил медиҳанд, ки дар ин водии дарёҳои сероби португӣ ҷорианд. Теган қаторкӯхҳо бошад, аз сатҳи водӣ 2000-3000 м баланд аст. Водии дар баландии 1700-2500 м ҷойгир шудаанд, қаторкӯхҳо бошанд, зиёда аз 5000 м баландӣ доранд.

Релефи Помири Шарқиро асосан кӯхҳои баландиашон миёна ва водии хамиҳои фароҳамвор ташкил медиҳанд, ки таҳкурсии онҳо дар натиҷаи ҳаракатҳои навтарини тектоникӣ бардошта шудааст. Дар мавриди 4000-6000 м будани баландии мутлақ баландии нисбӣ, одатан, аз 1000-1500 м зиёд намешавад. Тақрибан аксари кӯхҳои қаторкӯхҳои ин ҷо теппамонанд буда, онҳоро водии хамиҳои фароҳамвор аз ҳам ҷудо кардаанд.

Баландии водии хамиҳо аз соҳили баҳр 3700-4200 м аст. Қариб онҳоро ҷинҳои селовард пур кардаанд.

Копетдоғ — кӯхсорест, ки тақрибан зиёда аз 600 км аз қисми шарқии соҳили баҳри Каспий ба тарафи ҷанубу шарқи Каспий ёфтааст. Онро қанори ҷануби пасти Турон ихота кардааст.

Баландии кӯхҳо аксаран 1000-2000 м мебошад. Ин қаторкӯх танҳо набуда, қисми томи қаторкӯхҳои кӯтоҳ аст, ки онҳоро водии аз якдигар ҷудо кардаанд. Нишебии шимолӣ Копетдоғ рост-фурумада, ҷаринок, нишебии ҷанубиаш пастҳам мебошад.

Нуқтаи баландтарини Копетдоғ — қуллаи Ҳазормасҷид (3117 м) аст. Кӯхҳо асосан аз ҷинҳои таҳшин — рег, гил, оҳаксанг таркиб ёфтаанд. Дар Копетдоғ тез-тез заминҷунбӣ рӯй медиҳад.

Сарватҳои зеризаминӣ. Кӯхҳои Осиёи Миёна аз сарватҳои табиӣ гуногун боданд. Захираҳои сӯзишворӣ, металлҳои ранга ва қонҳои сангҳои қиматбаҳо кашф карда шудаанд.

Аз сӯзишворӣ — ангиштсанг маълум аст. Қони аз ҳама қалони ангиштсанг — Оҳангарон дар назди Тошкент воқеъ аст. Қорқарди қонҳо ба таври қушод сурат мегирад. Дар кӯхҳои Тиёншон мис, сурб, металлҳои нодир ва маҳсулоти ангиштсанг фаровон аст. Аз қонҳои металлҳои ранга қони миси Олмалик, Қонсой, қонҳои сурби Ачисой машҳуранд.

Аз кӯҳҳои Курама волфрам ва марги муш, аз Кратов фосфорит истихроҷ мекунанд.

Аз замонҳои қадим инчониб қонҳои тиллоу сангҳои қиматбаҳои Помир — лаъли Бадахшон, лочвард машҳур буд. Қонҳои металлҳои нодир — булӯри кӯҳӣ, абрак, пахтасанг, шпати даштӣ, симоб, сангҳои қиматбаҳо — забарҷад, турмалин, скаполит маълуми машҳуранд.

§65. Обҳои дохилӣ

Ба кӯҳҳои Тиёншон ва Помир сарчашмаи бисёр дарёҳои Осиёи Миёна мансубанд. Аксарияти онҳо ба ҳавзаи баҳри Арал ва кӯли Балхаш тааллуқ доранд.

Ому — қалонтарин дарёи Осиёи Миёна мебошад. Ому аз дарёҳои Вахш ва Панҷ сар шуда, дар қаламрави Тоҷикистон ба масофаи 85 км қорӣ мегардад. Дар қисми болообаш қумхуриҳои Тоҷикистон ва Ўзбекистонро аз Афғонистон ҷудо мекунад. Ба ин дарё дар масофаи бештар аз 1000 км ягон шоҳоб ҳамроҳ намешавад ва қариб 40% оби он барои обёрӣ сарф мешавад. Дарёи Ому ба қумлаи дарёҳое мансуб аст, ки сарчашмаи омехта дорад. Дар гизогирии ин дарё аҳамияти пирияхҳо ва барфҳои доимӣ низ қалон аст.

Дарозии дарёи Ому аз сарғаҳи Панҷ 2540 км буда, яке аз дарёҳои обаш лойолудтарини ҷаҳон мебошад. Оби дарёи Ому аз сабаби бо регу гил омехта шуданашранги хокитарин зардча дорад. Ому аҳамияти нақлиётӣ низ дорад. Аз Тирмиз то поёноби Ому киштиҳо рафтуо мекунанд. Дар қаламрави Тоҷикистон киштӣ дар дарёи Панҷ ва Панҷи Поён рафтуо карда метавонад. Қисми киштигарди дарё (бо Панҷ) бештар аз 1400 км-ро ташкил медиҳад. Ба воситаи Ому маҳсулоти нафт, ҷӯбу тахта, нуриҳои кимиёвӣ, пахта ва ғайра мекашонанд.

Сир — дарозтарин ва серобтарин (баъди дарёи Ому) дарёест дар Осиёи Миёна. Он дар қаламрави Тоҷикистон аз вилояти Сугд қорӣ мешавад. Дарозии аз сарғаҳи Норин — 3019 км аст. 195 км-и он аз сарзамини Тоҷикистон мегузарад. Болооби дарё дар кӯҳҳои Тиёншон воқеъ аст. Аксари шоҳобҳои дарё аз кӯҳҳо сар шуда, бинобар ба обёрӣ сарф гардидан то Сир рафта намерасанд. Аз дарёҳое, ки ба сӯи водӣ қорӣ мешаванд, садҳо канал об мегирад. Қалонтарини он — канали Фарғона мебошад.

Сир ҳангоми аз водии Фарғона баромадан кӯҳҳои Фарҳодро миёнабур карда, ба самти шимолу ғарб тоб меҳӯрад. Дар қисми

хамвори хавзааш дарё камоб мешавад, чунки бештари оби онро барои обёрӣ истифода мебаранд. Дар хавзаи дарё иншоотҳои барқии оби Фарҳод (дар Ўзбекистон) ва "Дӯстии халқҳо" (дар шаҳри Қайрокуми Тоҷикистон) сохта шудааст.

Дарё зағорамоҳӣ, лаккамоҳӣ, симмоҳӣ, шӯртанмоҳӣ, гулмоҳӣ, хормоҳӣ ва ғайра дорад.

Зарафшон ба ҷумлаи дарёҳои калони Осиёи Миёна мансуб буда, дар байни хавзаи дарёҳои Ому ва Сир ҷойгир шудааст. Зарафшон ба номи Мастҷох аз пириҳои Зарафшон сар шуда, аз байни қаторкӯҳҳои Туркистон ва Зарафшон ҷорӣ мегардад. Дар миёнаҷо ба дарёи Зарафшон якҷанд шохобҳо ҳамроҳ мешаванд. Дар наздикии Панҷакент дарё ба водӣ мебарояд, ки он ноҳияи қадимтарини кишоварзӣ аст. Дарёи Зарафшон бинобар дар вилоятҳои Самарқанду Бухорои Ҷумҳурии Ўзбекистон қомилан барои обёрӣ истифода шуданаш то дарёи Ому рафта намерасад. Дарозии умумии Зарафшон тақрибан 780 км аст.

Кӯлҳо. Дар Осиёи Миёна кӯлҳо бисёранд. Дар Тиёншонӣ шимолӣ яке аз кӯлҳои яхнақунандаи қалонтарин — *Иссиққӯл* (маънояш "кӯли гарм" аст) ҷой гирифтааст. Иссиққӯл дар баландии 1608 м дар ҳамин байниқӯҳӣ байни қаторкӯҳҳои Алатови Кунгей ва Алатови Терскей воқеъ аст. Дарозии кӯл 180 км, чуқуриаш то 702 м аст. Оби Иссиққӯл кабудӣ осмонранг буда, каме шӯр мебошад, аз ҳамин сабаб барои нӯшидан ва обёрӣ истифода намешавад.

Кӯли на он қадар чуқур, вале қалони *Балхаш* (дарозиаҳ 605 км, бараҳ то 74 км ва чуқуриаш то 26 м) дар қисми шарқӣ оби шӯртар ва дар қисми ғарбӣ — оби ширин дорад, чунки ба қисми ғарбии кӯл дарёи сероби Илм мерезад. Балхаш дар баландии 340 м аз соҳили баҳр ҷойгир аст.

Дар водии дарёҳои кӯҳӣ кӯлҳои чуқури баландшуда вомехӯранд. Ба ин кӯли *Сарези* Помир мисол шуда метавонад, ки зиёда аз 500 м чуқури дорад. Сарез кӯли аз хама ҷавон буда, дар водии дарёи Мурғоб ҷойгир аст. Ин кӯл соли 1911 дар натиҷаи афтидаи пеши роҳи дарёро бастанӣ кӯҳ пайдо шудааст.

Искандарқӯл дар мавзеи қангалзори қаторкӯҳи Ҳисор дар баландии 2250 м воқеъ аст. Масоҳаташ 3, 5 км² ва чуқуриаш то 73 м мебошад. Оби кӯл ҷоришаванда аст.

Дар кӯҳҳои Осиёи Миёна беш аз 2000 пириҳ (дар Қавқоз қариб 1400), мавҷуд аст. Дар кӯҳҳои Тиёншон ва Помир пириҳои кӯҳӣ ва водигӣ мавҷуданд. Онҳо қариб 10 ҳаз. км² масоҳат доранд. Дар байни онҳо пириҳои қалонтарин пириҳои Федченко мебошад, ки

дарозиаш 77 км, бараш 5 км ва гафсиаш то 1000 м аст. Ин пирах ба шарафи олими рус А. П. Федченко, ки кӯхҳои Осиёи Миёнаро тадқиқ карда буд, гузошта шудааст.

Иқлим. Иқлими кӯхҳои Осиёи Миёна қитъавӣ мебошад. Зимистон дар ин ҷо анбӯҳи ҳавои мӯътадил ҳукмрон буда, тобистон бошад, ҳавои тропикӣ бартарӣ дорад. Иқлими кӯхҳои Тиёншон бинобар мураккабии релеф, хеле баланд будани бисёри қаторкӯҳҳо нишебиҳо ва вобаста ба мавқеи географии қаторкӯҳҳо дар ҳар ҷо ҳар хел аст. Дар ҷойҳои аз 1500-3000 м баланд микдори боришоти солона зиёда аз 800 мм аст. Ҳарорати миёнаи июл дар водихои нисбатан паст - 20-25°C, дар водихои баланд -5-10°C, дар кӯхҳои баланд бошад -0°C ва аз ин ҳам пасттар аст.

Иқлими Помир баландкӯҳии қитъавӣ буда, тобистонаш салқин ва зимистонаш қаҳратун мешавад. Азбаски Помир дар минтақаи субтропикӣ Осиён Марказӣ воқеъ гаштааст, дар ин ҷо зимистон анбӯҳи ҳавои арзҳои мӯътадил ва тобистон арзҳои тропикӣ бештар дохил мешавад. Дар Помири Шарқӣ (дар баландии 3600 м) ҳарорати миёнаи январ -17,8°C аст. Ҳарорати пасттаринро дар Мурғоб -47°C, Булункӯл -63°C мушоҳида кардаанд.

Ҳарорати миёнаи июл дар водии Мурғоб +13,5°C буда дар пастхамӣ (Қароқӯл) яхбандии доимӣ ҳукмфармо аст. Дар водихои Помири Ғарбӣ (дар баландии 2100 м) ҳарорати миёнаи январ -7,4°C, июл +23°C мебошад. Микдори боришоти солона дар водихои Помири Ғарбӣ 90-260 мм, дар Помири Шарқӣ бошад 80-130 мм-ро ташкил медиҳад.

Дар баландкӯҳ ва нишебии кӯҳҳо боришот торафт меафзояд. Мисол, микдори бориш дар пираҳи Федченко ба 1200 мм мерасад. Иқлими кӯҳи Копетдоғ субтропикӣ хушк мебошад. Ҳарорати миёнаи январ аз 1 то -4°C, июл аз +18 то +29°C мешавад. Бориши солона 150-500 мм аст.

Зонаҳои табиӣ. Иқлим дар кӯҳҳо вобаста ба баландӣ, аз биёбонҳои тафсони доманаи қаторкӯҳҳо то иқлими хуноки минтақаи барфу пирах тағйир меёбад. Дар нишебии кӯҳҳо, биёбонҳо охишта-охишта ба нимбиёбон ва болотар ба даштҳои кӯҳӣ иваз мешаванд. Дар Тиёншони ғарбӣ дар нишебҳои ҷануб бешазори дарахтони чормағз ва дар нишебҳои санглох буттаҳои дарахтони арча ва pista месабзанд.

Дар дара ва нишебҳои шимолӣ, аз баландҳои 1700-2000 м дар нишебҳои ҷанубӣ бешазор, дарахтони қоч месабзанд. Ин

дарахтони рост-тани қад-баланди шоҳу баргашон борик кӯхистонро ниҳоят зебо мекунад. Қади онҳо 60 м ва гафсиашон 2 м мешавад. Нишебиҳои хушки кӯххоро чакалакзори арчаҳо ишғол менамоянд. Дар ин чакалакзор дарахтон ҳар чо-ҳар чо месабзанд, бинобар ҳамин ин чо серофтоб ва хушк буда, бӯи зифт меояд. Дар бешазор оҳуи сибирӣ, силовсин, аз паррандагон-эзорсурҳак, кашқалдоқ, карғас ва дигарҳо зиндагӣ мекунад.

Дар баландии 2700 м минтакаи марғзори алпӣ воқеъ аст, ки дар он чо алафҳои на он қадар баландқад месабзанд. Ин чо чарогоҳи тобистонӣ — айлоқ мебошад. Аз он болотар барфҳои абадӣ ва пириҳо хобидаанд. Азбаски иқлими Помири Шарқӣ хунук ва хушк аст, бинобар он боиси ландшафти махсус — биёбони баландкӯҳӣ гаштааст. Дар ин чо дарахт тамоман намерӯяд. Дар ҳамвориҳои хушкӣ ҳамроҳи водихо ва нишебии кӯхҳо буттаҳои алафҳои бисёрсоларо дидан мумкин аст. Водихон сернамро марғзорони пур аз алафҳои хӯшадор, геша

Расми 77.
Тақсимои зонаҳои табиӣ таҳти қонуни минтақавияти баландӣ мебошад

Кӯтос

Архар

Нахчир

Шерпаланг

ва явшон фаро гирифтаанд, ки ин чойхо чарогохҳои беҳтарини Помир ба шумор мераванд. Ин алафхоро чорво бо иштиҳо меҳӯрад ва аҳоли ҳамчун сӯзишворӣ истифода мебарад. Дар Помир аҳоли кӯтос парвариш мекунад, ки он чорвои боркаши беҳамтоист. Пашми кӯтос дароз буда, то замин мерасад, ки он барои кӯтос ҳангоми дар нишебҳои хуноки кӯҳҳо хоб кардан ҳамчун кӯрпа хизмат мекунад. Кӯтос дар кӯҳҳо бемалол мегардад ва чандон хӯрокталаб нест.

Ҳайвоноти ба худ хоси ин ҷо архар, нахчир, сугур, савсар, гург, шерпаланг (ирбис), аз паррандаҳо: кабқи ҳилол, уқоб, саччаи тибетӣ, зог, сӯфитурғай ва гайраҳо мебошанд.

Помири Ғарбӣ назар ба Помири Шарқӣ гармтар ва каме сербориштар буда, дар он ҷо рустаниҳо хубтар нашъунамо меёбанд. Вале дар қисмҳои поёни водии кӯҳии ин ҷо низ биёбонҳои баландкӯҳи явшону саксавулдор воқеъ гаштаанд. Аз 3200 м боло биёбонҳои явшондор ва болотар аз 3600 м — қитъаҳои биёбонҳои тибҷоқу шибғдор вомехӯранд. Дар баландҳои аз 3800 то 4300 м рустаниҳои биёбонии субалпӣ мерӯянд. Сар то сари Помири Ғарбӣ, дар ҷойҳои пасти сохил дарахтони бед, сафедор, тӯс ва буттаҳо қад кашидаанд. Дар заминҳои обшор дарахтони мевадори зардолу, себ, муруд, чормағз, тут бисёр буда, дар

майдонҳои нисбатан ҳамвор (то баландии 3300 м) ҷав, гандум, нахӯд ва сабзавот кишт карда мешавад. Дар кӯҳҳои Помири Ғарбӣ нахчир, хирс, шерпаланг, заргӯш, аз паррандаҳо-зарғилдоқ, кабки ҳилол, пашшахӯрак мавҷуданд.

Дар нишебҳои то 300 м баланд, дар кӯҳҳои Капетдоғ минтақаи биёбонии хоки хокистарранг воқеъ гаштааст. Аз он болотар (то 300-600 м) биёбони хокаш хокистарранги сиёхтоб, дар баландии 600-1000 м минтақаи дашти субтропикии марғу хӯшадори хокаш дорчинранг паҳн гаштааст. Ба минтақаҳои аз 1500 м баланд даштҳои кӯҳии ковилу типчок, болотар аз он (зиёда аз 2200 м) дашту марғзорҳои кӯҳӣ хосанд. Аз дарахтони мевадори ёбӣ — чормағз, анор, анҷир, бодом, нок, дудона, тоқ мерӯяд. Олами ҳайвонот аз паланг, гӯсфанди кӯҳӣ, бузи безоарӣ, чайра, калламуш, морҳо: тирмор, шибо, гурза: паррандаҳо-эзорсурхак, кашкалдоқ, каргас ва ғайраҳо иборатанд.

Супориш. 1. Дар бораи захираҳои табиӣи кӯҳҳои Осиёи Миёна нақл кунед. 2. Табиати Тиёншон, Помири Ғарбӣ, Помири Шарқӣ ва Капетдоғро муқоиса кунед? 3. Барои парвариши зиротҳои кишоварзӣ ва тараққиёти ҷорводорӣ Осиёи Миёна чӣ гуна имкониятҳои табиӣ дорад?

ХУДРО САНҶЕД! 1. Кӯҳҳои ҳозираи Осиёи Миёна чӣ тавр пайдо шудаанд? 2. Минтақаи сейсмикии баландии ин зона бо чӣ алоқаманд аст? 3. Барои биёбонҳои регзор ва гилнок кадом шаклҳои релеф хосанд? 4. Сарватҳои зерзаминии ин ноҳияҳоро тавсиф диҳед? 5. Дар бораи хусусиятҳои релеф, иқлим, минтақаҳои баландии ин ноҳияҳо нақл кунед? 6. Захираҳои табиӣи ин кишвар барои тараққиёти саноат ва кишоварзӣ чӣ гуна шароитҳои мусоид доранд?

ФАСЛИ V

ҚИШРИ ГЕОГРАФӢ

§66. Қонуниятҳои табақаҳои географӣ

Мо омӯзиши материкҳо ва укёнусҳоро, ки калонтарин маҷмӯҳои табиин релеф, табақаи Замиро ташкил медиҳанд, ба охир расонидем. Ҳар як материк чун ҳар укёнус симои ба худ хос дошта, қисми нотакрор ва таркибии табиат буда, дар навбати худ ба маҷмӯҳои калонтарини табиӣ-қисми материк ва укёнус тақсим мешавад.

Аз сабаби нобаробар тақсимшавии ҳарорати Офтоб дар сатҳи замин табақаи географӣ, чӣ тавре ки ба шумо маълум аст, ба зонаҳои табиӣ ва минтақаҳои баландӣ тақсим мешавад. Мо ҷойгиршавии зонаҳои табиӣ ва минтақавияти баландиро дар тамоми сатҳи Замин, яъне дар табақаҳои географӣ омӯхтем. Бо хусусиятҳои табиин ҳар як материк ва укёнус шинос шудем, ки ба ҳаёт ва фаъолияти хоҷагидорин аҳолии ин зонаҳо таъсир мерасонад.

Шумо акнун фаҳмидед, ки чамбулчамъи маҷмӯҳои табиӣ, ки тамоми сатҳи Замиро пӯшидаанд, табақаи географӣ — муҳити зистро ташкил медиҳанд, ки дар он чамъияти инсонӣ зиндагӣ мекунад ва инкишоф меёбад. Инсоният як қисми на он қадар калони табақаи географиро ташкил кунад ҳам, ба он таъсири манфӣ низ мерасонад. Бинобар он барои ҳифзи муҳити зист инсон бояд оқилона рафтор кунад.

Табақаи географӣ манзили мо, муҳити табиест, ки дар он инсоният зиндагӣ мекунад ва инкишоф меёбад. Барои он ки ин муҳит ҳифз шавад, ҳосият ва қонуниятҳои инкишофи табақаи географиро хуб доништан зарур аст. Барои ҳар як табақаи Замин қонуниятҳои махсус (ҷузъӣ) ҳосанд. Масалан, ҳамворихон калони Замин ба қитъаҳои устувори қишри Замин — платформаҳо, кӯхистонҳои баланди чиндор ба минтақаҳои сейсмикӣ — қанори пораҳои литосфера мувофиқ меоянд.

Дар сохт ва инкишофи табақаи географӣ ҳам қонуниятҳои махсус вучуд дорад. Онҳоро дар асл қонуниятҳои умумӣ номидан расм шудааст. Онҳо ҳам ба тамоми табақаи географӣ ва ҳам ба маҷмӯи табиин андозаашон хурд ва қисматҳои ҷудоғона ҳосанд. Дониши

қонуниятҳои умумии географӣ ба инсон имкон медиҳад, ки ба табиати атроф зарар нарасонда, сарватҳои бебаҳои табиатро оқилона ва сарфакорона мувофиқи мақсад истифода барад. Ба қонуниятҳои умумии муҳимтарини табақҳои географӣ томият, мунтазамӣ ва зонавӣ инро мансуб медонанд.

Томияти табақҳои географӣ робитаи тарафайн ва вобастагии тарафайни қисматҳои он мебошад. Сабабгориҳои гардиши мунтазам ба мубодилаи моддаҳо ва нерӯ (энергия) мебошад. Ҳар як қисмати табиат аз рӯйи қонунҳои худ ниқишоф ёфта, дар навбати худ ба қисматҳои дигар таъсир мерасонад. Таъсири тарафайн ва нуфузи тарафайни тамоми қисматҳои табақҳои географӣ, ки бо гардиши моддаҳо ба амал меояд, онҳоро ба системаи ягонаи томи алоқаманд мекунад. Исрооти томияти табақҳои географӣ чунин далели оддист, ки тағйироти ҳатто як қисмат ногузир боиси тағйирёбии қисматҳои дигар мегардад.

Дониши қонуни томияти табақҳои географӣ аҳамияти калони амалӣ дорад. Агар фаъолияти хоҷагии инсон ин қонунро ба назар нагирад, он гоҳ вай аксар вақт боиси оқибатҳои номатлуб мегардад. Қонуни томияти табақҳои географӣ талаб мекунад, ки пеш аз иҷрои ягон тадбири хоҷагӣ бояд мавзӯ (худуд) омӯхта шавад.

Ҳодисаҳои мавзун дар табақҳои географӣ. Даврият ва такроршавии ҳамон як ҳодиса дар дохили вақт мавзунӣ номида мешавад. Мавзунӣ - хусусияти хоси табақҳои географӣ аст. Он ба табиати зинда ва ғайризинда хос аст. Даврзании Замин дар атрофи

Расми 78. Омилҳои ташаккули маҷмӯи табиӣ

тири худ боиси мунтазам баамалони шабу рӯз мегардад. Барои ҳар як маҷмӯи табиӣ раванди ҳоси шабонарӯзии ҳарорат, рутубат, фаъолияти рустаниҳо ва ҳайвонот ва ғайра ба вучуд меояд. Чунончи, дар минтақаи бешаҳои омехта ва пахнбарг тағйироти шабонарӯзии ҳарорат андак буда, дар биёбон, баръакс хеле калон аст.

Тамоми қисмҳои зинда давраи оромӣ-истироҳат ва давраи бедорӣ доранд. Ин талаботи дохилии қисмҳо бо ҳаракати шабонарӯзии Замин мувофиқат мекунад. Ҳайвоноти мухталиф ба ин мутобиқ гардидаанд. Як ҳайвон дар рӯшноии рӯз фаъол буда, дигараш, масалан, кӯршапарак, бум шабона фаъол аст. Ҳаёти инсон ҳам ба тартиби шабонарӯз мегузарад: фаъолият-рӯзона, истироҳат-шабона. Рӯзона гарм шудани қисмҳои кӯҳӣ ва шабона хунук гардидани онҳо тартиби шабонарӯзии фарсонии табииро ба вучуд меорад.

Давр задани Замин дар атрофи Офтоб боиси тартиби (мавсимӣ) ҷараёнҳои табиӣ мегардад. Тартиботи мавсимӣ дар арзҳои гуногун ҳар хел аст. Вай дар минтақаи истиқвоӣ он қадар аён нест. Тартиби мавсимӣ дар арзҳои баланд аз ҳама бештар зоҳир мешавад. Аҳамияти тартиб махсусан барои ҳаёти рустаниҳо ва ҳайвонот бузург аст. Тартибе, ки дар давоми ҳазорсолаҳо ташаккул ёфтааст, ҳоло ҳам шартӣ зарури мавҷудияти мӯътадили қисмҳо гардидааст. Дар ҳаёти Замин тартибе мушоҳида шуда буд, ки якҷанд сол (солҳои хушк ва серрутубат), асрҳо, ҳазорсола ва миллионҳо солро дар бар мегирифтанд, масалан, хунук ва гарм шудани иқлим, даврҳои инкишофи пуравчи вулканизм ва нисбатан ороми табақаи замин.

Зонавияти географӣ. Ба шумо маълум аст, ки тағйироти қонунии тамоми қисмҳои табиат ва маҷмӯи табиӣ аз хати истиқвоӣ ба сӯи қутбҳои зонавият қонунияти муҳимтарини географӣ аст. Иқлим ва тамоми ҷараёнҳои берунии (фарсонӣ, фаъолияти обҳои раван, хокҳосилшавӣ ва ғайра) ва натиҷаи онҳо ба қонуни зонавияти географӣ дар хушкӣ ва уқёнус, дар ҳамвориҳо ва кӯҳҳо, дар қисмҳои дохилиматерикӣ ва наздиқуёнусӣ ҳар хел зоҳир мешавад. Миқдор ва хусусияти зонаҳои баландӣ ба он вобаста аст, ки кӯҳҳо дар қадом зона ҷой гирифтаанд. Ивазшавии минтақаҳо (зонаҳо) дар кӯҳҳо ивазшавии онҳоро дар ҳамвориҳо такрор намекунанд. Дар кӯҳҳо маҷмӯи табиӣ махсуси кӯҳсор ташаккул меёбад. Сабаби ба таври гуногун зоҳир шудани зонавият дар қисмҳои алоҳидан

Замин он аст, ки ба ҳосилшавӣ ва ҷойгиршавии зонаҳои табиӣ дар як вақт бо омилҳои ғайризонавӣ таъсир мекунад.

Супориш. 1. Хосиятҳои ҷойгиршавии қонуниятро дар Замин фаҳмонед: а) ҳарорат; б) бориш; в) олами наботот ва ҳайвонот. 2. Томияти қабати географӣ чист? Бо ҳар мисол амали ин қонунро нишон диҳед? 3. Қадом омилҳо гуногунрангии табиати материкҳо ва уқёнусҳоро муайян мекунад. 4. Дар ҳаёти қабати географӣ ва инкишофи он гардиши моддаҳо ва нерӯ (энергия) чӣ нақш мебозад. Инро дар мисоли гардиши об нишон диҳед. 5. Оё қонуни зонавияти географиро дар фаъолияти хоҷагии худ ба ҳисоб гирифтани инсон лозим аст?

§67. Қабати географӣ — ҳолати умумии ҷо

Аҳамияти боигарҳои табиӣ. Инсоният дар рӯи Замин аз табиат ва боигарҳои табиӣ чундо зиёда ва инкишоф ёфта наметавонад. Дар байни онҳо панҷ намуди асосиро фарқ мекунад: минералӣ, иқлимӣ, об, замин ва биологӣ.

Табиат талаботи муҳимтарини инсониятро ба нерӯ (энергия), сӯзишворӣ ва ашёи хоми саноатӣ таъмин мекунад. Ҳисоб карда шудааст, ки дар вақти ҳозира ба ҳар як одам — сокини рӯи Замин рӯзе 3 кг ангишт, маъдан, масолеҳи бинокорӣ ва ғайра истихроҷ мешавад. Талабот ба тамоми ин ашё сол ба сол меафзояд.

Ба фаъолияти хоҷагии одамон иқлим таъсир мерасонад, дар он маҳалаҳои кураи Замин, ки гармӣ ва рутубат кифоя аст, ҳосили баланди зироати кишоварзиро ба даст овардан мумкин. Дар мамлакатҳои дорони иқлими мусоид сола ду, ҳатто се маротиба ҳосил мегиранд. Вале барои ин фақат шароити иқлимӣ кифоя нест — машинаҳои ҳозираи кишоварзӣ, нури ва дар мавриди зарурат обёрӣ ҳам лозим аст.

Инсоният аз тамоми боигарҳои табиӣ обро бештар истеъмол мекунад. Ба обҳои киштзор бештар об (то 70% тамоми истеъмоли об) сарф мешавад. Миқдори азими об ба хунук кардани дастгоҳҳои саноатӣ — турбинаҳои истигоҳҳои барқӣ, кӯраҳои, ки дар онҳо ҷӯян ва пӯлод мегудозанд, хангоми тайёр кардани қоғаз ва ғайра сарф карда мешавад. Масалан, барои гудохтани 1 тонна ҷӯян ва ба пӯлод баргардондани он 300 м³ об лозим аст. Барои рӯндани 1 тонна гандум, ҷав ё пахта қариб 1500-4000-10000 м³ об лозим мешавад. Дар шароити ҳозира истеъмоли об барои эҳтиёҷи маишӣ босуръат меафзояд. Чунонچӣ, барои ҳар як сокини шаҳр дар як шабонарӯз ба ҳисоби миёна 150-200 л об, дар кишлоқҷойҳо на беш аз 50 л об

сарф мешавад. Аз ҳамин сабаб окилонаю сариштакорона сарф кардани об масъалаи муҳим аст.

Барои ҳаёт ва фаъолияти аҳолии масоҳати хеле зиёди замин-худудҳо барои шаҳрҳо ва нуктаҳои аҳолинишини деҳот, сохтмони фабрикаву заводҳо, гузоштани роҳҳои оҳан ва автомобилгард ва барои мақсадҳои дигар зарур аст. Қариб сеяки хушкіро киштзор, боғ, марғзор ва чарогоҳ ишғол кардааст.

Ҳок — боигарии асосии табиат аст. Вай эҳтиёҷи одамонро ба хӯрокворӣ таъмин мекунад. Ҳоки зонаҳои гуногуни табиӣ аз ҷиҳати ҳосилхезӣ як хел нест. Ба он хеле эҳтиёткорона муносибат кардан зарур аст, охир ҳок аз истифодаи нодуруст ба осонӣ вайрон мешавад.

Боигарии биологӣ бо аксарияти ҷисмҳои зинда мансуб аст. Хусусияти муҳими онҳо дар шароити истифодаи окилона таҷдид ёфтани онҳост.

Аҳамияти беша дар ҳаёти одамон бузург аст. Дар вақти ҳозира қариб 30%-и сатҳи хушкіро беша пӯшондааст. Боигарии бешаро бояд окилона истифода бурд, зеро масоҳати беша муттасил кам мешавад.

Ба одамон қисми зиёди маҳсулотро рустанипарварӣ медиҳад. Дар тамоми олам қариб 3000 намуди рустани парварида мешавад. Масоҳати қалоне, ки рустаниҳои табиӣ ишғол кардааст, ҳамчун чарогоҳи чорвои хонагӣ истифода мешавад. Одамон эътироф намуданд, ки нест шудани намуди биологӣ, ин зарар на фақат ба иқтисодиёти ҷамъият, балки талафотест барои авлоди ояндаи инсоният ва умуман ба биосфераи Замин.

Шикори беназорати ҳайвонот ва паррандагон дар бисёр мамлакатҳо боиси кам шудани миқдори ҳайвоноти ваҳшӣ, махсусан дар мамлакатҳои Африқо, Осиёи Ҷануби Шарқӣ ва Ҷанубӣ гардид. Дар айни ҳол қариб 600 намуди ҳайвонот дар ҳолати тамоман нобуд шудан мебошад. Хусусан ҳайвоноти қалонҷусса, ки шикораш осону қулай аст, тез кам мешавад. Мамонт, наҳангшаклҳо, фил, тӯр, лос, гавазн, оху, аспҳои ёбӣ, шутурмурғ аз ҷумлаи онҳоянд.

Таъсири табиат ба шароити ҳаёти одамон. Табиат ҳамчун муҳити зисте, ки дар он аҳолии умр ба сар мебарад, аҳамияти қалон дорад.

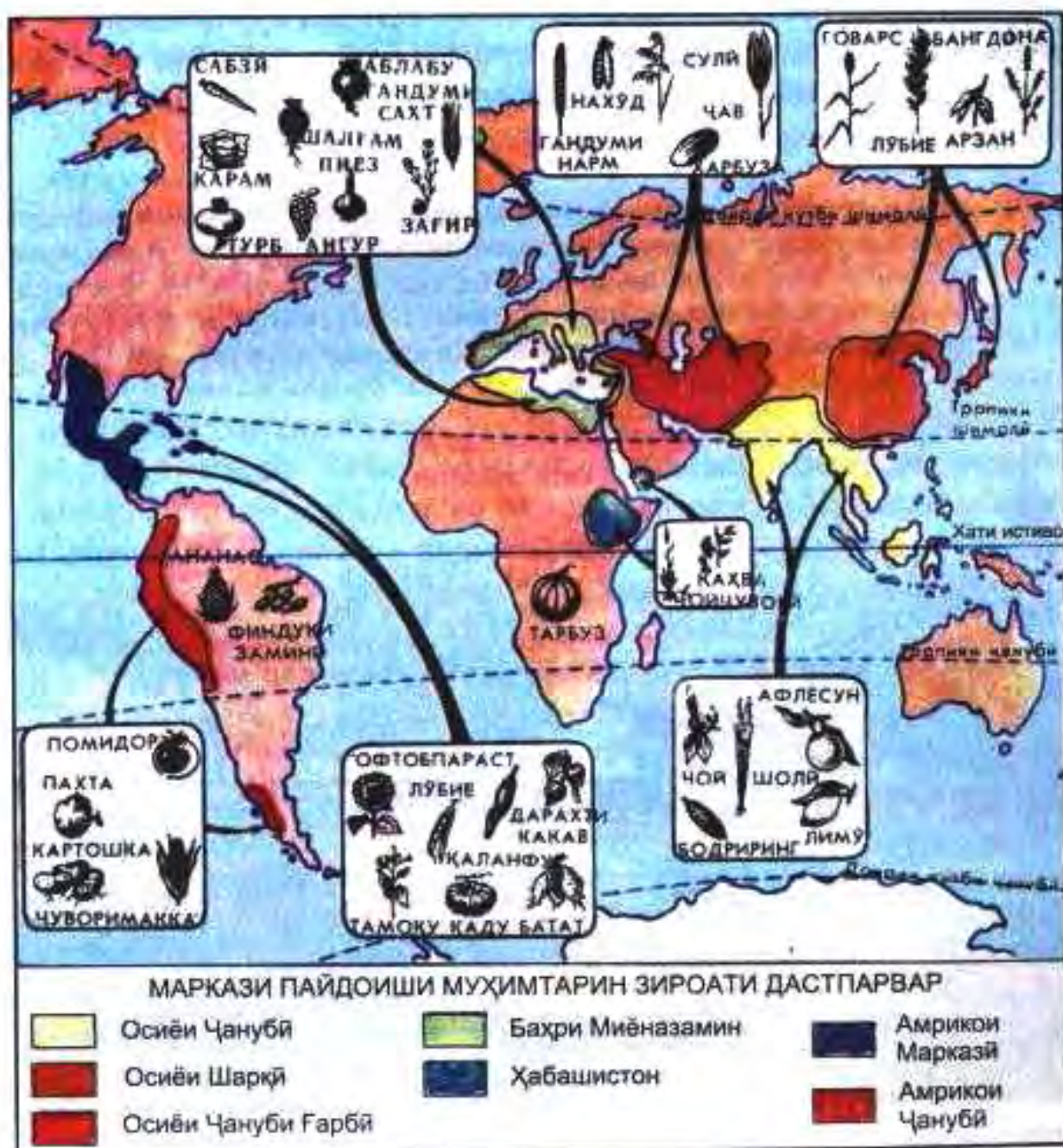
Табиат ба ҳифзу мустаҳкам кардани сикатии одамон мусоидат мекунад. Вобаста ба ҳамин тозагии ҳаво, ки мо нафас мекашем ва об, ки истеъмол мекунем, аҳамияти махсус дорад. Ҷангал чун “шӯш”-и сайёра атмосфераи Заминро бо оксиген таъмин месозад.

Дарахтон ҳавои шаҳру деҳотро аз чанг, газҳои зараровар тоза мекунанд. Чангал барои бисёр одамон ҷои беҳтарини истироҳат ба ҳисоб меравад.

Дар муҳайё кардани шаронти мусонд барои ҳаёти одамон релеф ва иқлим низ аҳамияти калон доранд.

1. Шарҳ диҳед, ки чаро қисми асосии аҳолии қураи Замин дар ҳамворихо ва дар соҳили баҳру уқёнусҳо зиндагӣ мекунанд. 2. Барои ҳаёт ва фаъолияти одам кадом минтақаҳои иқлимӣ аз ҳама мусонданд? 3. Таъсири иқлимро ба зиндагии аҳоли, хусусияти биноҳо, ба сарулибос дар мамлакатҳои шаронти иқлимашон гуногун мисол биёред.

Расми 79. Ноҳияҳои пайдоиши рустаниҳои дастпарвар

Ба ҳаёт ва фаъолияти одамон ҳодисаи офати табиӣ таъсир мерасонад. Бештари онҳо басо хусусиятҳои харобиовар доранд. Аз ҳамин сабаб дар шароити ҳозира аҳамияти пешгӯии илмӣ (пешгӯии географӣ)-и ин ҳодисаҳо муттасил меафзояд.

§68. Зери таъсири фаъолияти хоҷагии инсон тағйир ёфтани табиат

Дар нимаи дуюми асри ХХ, ба туфайли инкишофи босуръати илму техника, дар хоҷагӣ аз техникаи нав ба нав истифода бурдан, яъне таъсири инсон ба табиат тамоми қураи Замин — аз Арктика то Антарктидаи дурдастро дар бар гирифт. Ин таъсирро бо ҷараёнҳои табиӣ, ки дар тамоми сайёра рӯй медиҳанд, муқоиса кардан мумкин аст.

1. Фаъолияти вҳолии маҳали зисти шумо ҷӣ тавр ба истифодаи оқилонаю ҳифзи табиат мусондат мекунад? Оё дар маҳалли шумо обанбор, ҳавз мавҷуданд, онҳо бо кадом мақсад сохта шудаанд?
2. Дар табиати қураи Замин тағйироти мусбатро мисол биёред.
3. Барои ҷӣ одамон табиатро тағйир надода наметавонанд?

Расми 80.

Табиати Аврупои Ғарбӣ зери фаъолияти хоҷагии инсон саҳт тағйир ёфтааст.

Умуман таъсири инсон ба табиат муфид аст, зеро ба инкишофи инсоният мусоидат менамояд. Вале чомеаро беш аз пеш ифлосшавии табиат ва камҳосилгардии он, камшавии боигарихои табиӣ ба ташвиш андохтааст.

Олимонро аз ҳама бештар ҳолати атмосфера ба изтироб овардааст, ки дар он миқдори оксиген кам шуда, вале миқдори гази карбонат ва чанг меафзояд. Атмосфера нури Офтобро (равшанӣ ва гармӣ) хуб мегузаронад, вале аз сабаби зиёд шудани миқдори гази карбонат гармии Замиро ба фазои кайҳон намегузаронад. Гарм шудани иқлим мумкин аст боиси обшавии пирияхҳои Арктика ва Антарктидаю баланд гардидани сатҳи обҳои уқёнуси Ҷаҳонӣ шавад ва аз ин рӯ, шояд ҳамворихои зичаҳолии зери об монад. Дар айни замон яке аз манбаъҳои калонтарини таъминкунандаи оксиген — бешаҳои истивояи 40% нобуд гардидаанд ва камшавии масоҳати онҳо идома дорад.

Афзоиши истихроҷи боигарихои зеризаминӣ талаботро ба сарватҳои минералӣ торафт тезутунд мекунад. Мутахассисон чунин мешуморанд, ки то миёнаи асри XXI инсоният захираи тамоми моддаҳоро сарф мекунад ва истихроҷи сурб, руҳ, кальсий, тилло, нуқра аллакай дар солҳои наздиктарин қатъ мегардад. Ба заминии минералҳое, ки аз зери Замин гирифта мешавад, бештар аз 90% партов мешавад. Табиат камҳосил мешавад: ҳазор намуди ҳайвонот ва 25 ҳазор намуди рустаниӣ таҳти хатари нобудшавӣ мебошад. Сабаби нобудшавӣ ва харобшавии маҳали сукунати рустаниҳо, ҳайвонот, масалан, гайриокилона хушкҷандани ботлоқ, буридани чангал, шикори аз ҳад зиёд ва ғайра мебошад.

Дар баробари ифлосшавии обҳои сатҳи Замин, ҳавои атмосфера ва хок, ифлосшавии уқёнуси Ҷаҳонӣ кам шудани боигарихои биологӣи он, аз ҷумла ифлос шудани тунуқобан қитъавӣ, ки дар он ҷо моҳӣ тухм мегузорад ва калон мешавад, чомеаи ҷаҳонро хеле ба изтироб овардааст. Афзудани шикори наҳанг ба кам шудани он дар уқёнуси Ҷаҳонӣ оварда расонд. Наҳанг ҳайвони камнасл буда, нигоҳубини он душвор аст, барои ҳамин торафт кам мешавад.

1. Ҳолати табиати маҳали худро мушоҳида кунед. Шумо кадом тағйиротро дар он зараровар мешуморед? 2. Рустаниӣ ва ҳайвонотро, ки ба Қитоби Сурхи ҷумҳурӣ дохил шудаанд, номбар кунед.

Ҳамин тариқ, дар натиҷаи таъсири тарафайни инсон ва табиат дар табиат тағйироте рӯй медиҳад, ки ҳамеша фоидаовар нест. Аз

ҳамин сабаб дуруст дарк кардани хусусиятҳои таъсири тарафайни табиат ва инсон, донишҳои асосҳои илмҳои истифодаи оқилонаи бонии аризон табиӣ ва хифии он вазифаи муҳими ҳар якӣ мост.

Зарурати ҳамкориҳои байналхалқӣ дар хифии табиат. Тоҷикисти табақан географӣ дар истифодаи табиат ва муҳофизати он савбо кӯшиши судбахш ва якҷояро тақою мекунад. Зарурати ҳамкориҳои байналхалқӣ вобаста ба баллигузани вазъии табиати дар тамоми кураи Замин тезугунд метардад.

Фаъолияти муштараки давлатҳои мекон мешавад, ки қондаҳои асосии истифодаи сарватҳои табиӣ дастҷамъона таҳия тардад, то ки афзоиши истеҳсолоти таъмин, харобшавии табиат пешгирӣ карда шавад.

Оид ба муҳофизати об, фазои ҳаво аз ифлосшавӣ шартномаҳо баста шуда буданд. Масалан, Русия бо як қатор давлатҳои, ки дар соҳили баҳри Балтика ҷой гирифтаанд, оид ба муҳофизати баҳри Балтика аз ифлосшавӣ ва истифодаи оқилонаи сарватҳои табиӣ он ҳамкорӣ мекунад. Инчунин як қанл созишномаҳо бастааст, ки озмонҳои атомиро дар атмосфера ва зери об манъ мекунад, шикори баҳри баъзе ҳайвонот (киҳо)-ро маҳдуд метардонад ва як қатор созишномаҳои дигар.

Русия дар қори Иттифоқи Байналхалқии муҳофизати табиат ва сарватҳои табиӣ, ки соли 1968 таъсис ёфтааст, фаъолона иштирок мекунад. Иттифоқи Байналхалқӣ ваши Китоби Сурхро ба роҳ мондааст, ки дар он намуни ҳайвонот ва рустаниҳои нодире, ки дар дами нобудшавӣ мебошанд, қайд мешаванд. Соли 1984 аз рӯи ҳуқуқи байналхалқӣ истифода бурдани захираҳои Антарктидаро дила баромаданд.

Сӯзориш 1. Хусусиятҳои таъсири тарафайни инсон ва табиатро нишон диҳед. 2. Чаро истифодаи оқилонаи табиат ва муҳофизати он бояд характери байналхалқӣ дошта бошад? Аз иштироки давлатҳои муштаракулмановеъ, аз ҷумла Тоҷикистон дар қори иттиҳодияҳои байналхалқӣ оид ба муҳофизати табиат ва истифодаи оқилонаи он мисол биёред.

ИЛОВАҲО

Нақшаи тавсифи харитаҳо:

1. Харитаҳо аз ҷиҳати дарбаргирии ҳудуд аз ҷиҳати миқёс ва маъмури чӣ гунаанд?
2. Ҳангоми истифодабарии харитаҳо чӣ гуна донаи гирифтаи мумкин аст?

Нақшаи тасвири маҷмӯи географии материк:

1. Ҷойи ҷиғирини материкро нисбат ба хати ҷетиво, доираи қутбӣ ва меридианҳои сифрӣ муайян кунед.
2. Нуқтаҳои интиҳоти материкро ёбед. координатҳои он ва дарозии материкро бо дараҷа ва километр аз ҷануб ба ҷануб ва аз ғарб ба шарқ муайян намоед.
3. Материк дар кадом минтақаҳои иқлимӣ ҷойгир аст?
4. Материкро кадом уқёнус ва баҳрҳо ихота кардаанд?
5. Материкҳо нисбати якдигар аз ҷиҳати ҷойгир шудаанд?

Нақшаи тавсифи ҳудуди релеф:

1. Тавсифи умумии сатҳи хушкиро чӣ тавр муайян кардан мумкин аст?
2. Дар ҳудуди омӯхташаванда шакли релеф чӣ гуна аст.

Нақшаи тасвири шаклҳои релеф:

1. Муайян кунед, ки кадом харитаҳо барои тавсиф заруранд.
2. Шаклҳои релефи материкро муайян кунед.
3. Шаклҳои релеф ба кадом самт тӯл кашидаанд?
4. Релеф чӣ гуна таъриқкул меёбад?

Нақшаи тасвири иқлим:

1. Минтақаҳои иқлимии ҳудудро таъриқонро муайян намоед.
2. Ҳарорати миёнаи июл ва январро тӯед. Дар кадом самт онҳо тағйир меёбанд ва барои чӣ?
3. Шимолҳои ҳуқуқармоқамӯести ба мавсимӣ.
4. Миқдори содиқии борини ва маъбаи он.
5. Миқдори борини ва тағйироти онро чӣ тавр мефаҳмед?

Қор бо шари рамаҳои иқлим

1. Ба ҳаман алоқаҳои шари рама бо диққат аҳамият диҳед. «Моҳҳои сард дар шари бо ҳарфи ҳамаи шари рама». Аз он ҷиҳат мефаҳмед?
2. Барқии содиқии ҳароратро фаҳмед. Ҳарорати миёнаи июл ва январ бо чӣ баробар аст? Амалшудаи содиқии ҳарорат чӣ гуна аст?

3. Оиди хелҳои иқлим ҳулоса бароред.

Нақшани тасвири дарёҳо:

1. Ба кадом самти материк қорӣ мешавад?
2. Аз қучо сарчашма мегирад? Ба қучо меразад?
3. Хусусияти қойгиршавии дарёро аз рӯи релеф муайян кунед?
4. Резишгоҳи дарёро муайян кунед?
5. Ғизои дарё чӣ гуна аст ва аз иқлим чӣ вобастагӣ дорад?

Нақшани тасвири зонаҳои табиӣ

1. Мавқеи географии зонаҳо.
2. Шароитҳои табиӣ.
3. Хокҳо.
4. Олами рустани.
5. Олами органикӣ.
6. Ба зонаҳои табиӣ тавсиф дода, алоқамандии байни компонентҳо ва табиати онҳоро муайян кунед?

Нақшани тавсифи аҳолии материк:

(аз харитани “Зичии аҳоли ва халқҳо”)

1. Кадом халқҳо дар ҳудуди омӯхтаамон истиқомат доранд?
2. Дар кадом қисми материк аҳоли зич қойгир шудааст?
3. Зичии миёнаи аҳоли ба чӣ баробар аст? Сабаби кам қойгиршавии аҳоли ба чӣ вобаста аст?

Нақшани тавсифи давлатҳо:

1. Дар вақти тавсифи давлатҳо кадом харитаҳоро истифода мебаранд?
2. Кадом давлат дар кадом қисми материк қойгир шудааст? Пойтахти онҳоро номбар кунед?
3. Хусусиятҳои релеф (тавсифи умумии сатҳ, шаклҳои асосии релеф ва тақсмоти баландӣҳо). Сарватҳои зеризаминӣ.
4. Шароитҳои иқлимӣ дар қисмҳои мухталифи давлат (минтақаҳои иқлимӣ, ҳарорати миёнаи июл ва январ, миқдори солони бориш). Тафовути давлатҳо аз ҷиҳати ҳудуд.
5. Дарё ва қӯлҳои калонтарин.
6. Зонаҳои табиӣ калонтарин.
7. Машғулияти асосии халқҳои давлатҳо?

Нақшани тасвири мавқеи географии укёнус:

1. Муайян кунед, ки укёнус дар байни кадом материкҳо воқеъ аст? Алоқамандии онро бо дигар укёнусҳо фаҳмонед.
2. Самтҳои укёнус нисбат ба хати истиво, тропикҳо, доираи қутби ва меридиани сифрӣ.

3. Укёнус дар кадом минтакаҳои иқлимӣ ҷойгир аст? Ва ба кадом укёну-сҳои дигар пайваст мебошад? Тавсифи муқоисавӣ. Мақсади муқоиса. Чӣ аз ҳама муҳим-монандӣ ё тафовут?
2. Барои муқоиса мисол гиред?
3. Монандӣ ва тафовутро нишон диҳед?
4. Монандӣ ва тафовутро муқоиса кунед?

Муҳимтарин кашфиёт ва тадқиқоти географӣ

Ҷаҳони қадим

Тақрибан солҳои 600 то эраи мо. Баҳрнавардони финикӣ шиновариро дар атрофи Африқо анҷом доданд.

Тақрибан солҳои 500 то э. мо. Философи Юнон Парменид бори аввал дар бораи курашакл будани Замин ақида ронд.

Қариб солҳои 212-194 то э. мо. Олими Юнон Эратосфен андозаи кураи Заминро муайян карда, харитани Ойкуменро тартиб дод (дар он қисми Замин, ки инсоният мавҷуд буд), “Асрори қайдҳои географиро таълиф намуд”.

Тақрибан соли 165 то э. мо. Олими Юнон Картес Малосский глобуси нахустинро сохт.

Қариб солҳои 23-24 то э. мо. Аз тарафи олими Юнон Страбон “География дар 17 ҷилд” нашр шудааст.

Асрҳои миёна

Солҳои 860. Нормандҳо ҷазираи Исландияро кашф карданд.

Соли 982. Нормандҳо ҷазираи Гренландияро кашф карданд.

Тақрибан солҳои 1000-ум. Нормандҳо ба сардории Лейв Эриксон сохилҳои шарқии Амрикои Шимолиро кашф карданд.

Солҳои 1271-1295. Саёҳати тоҷири италиявӣ Марко-Поло ба Чин.

Соли 1415. Оғози шиноварии португалҳо қад-қади сохилҳои Африқо дар нимкураи Ҷанубӣ.

Солҳои 1466-1472. Саёҳати Афанасий Никитин ба Ҳиндустон.

Солҳои 1487-1488. Экспедисияи португалии Б. Диаш ба нуқтаи охирини ҷануби Африқо расида, димоғани Умеди Некро кашф кард.

Соли 1442. Олими Олмонӣ Мартин Беҳайм глобуси калонро сохт.

Соли 1492-1493. Экспедисияи баҳрнавардони аввалини испанӣ Х. Колумб ва кашфи Олами Нав.

Соли 1497-1499. Экспедисияи португалии Васко да Гама роҳи баҳриро ба Ҳиндустон аз тарафи Африқо кашф намуд.

Солҳои 1519-1522. Аввалин саёҳати гирдиолами Ф. Магеллан.

Солҳон 1607-1617. Экспедисияи баҳрнавардии англисии Г. Гудзон дар ҷустуҷӯи “Гузаргоҳи шимолу ғарб” аз уқёнуси Атлантика ба уқёнуси Ором.

Солҳон 1642-1643. Экспедисияи баҳрнавардии А. Тасман ба сохилҳои Австралия.

Соли 1648. Баҳрнавардии Семён Дежнев аз уқёнуси Яхбастан Шимолӣ ба уқёнуси Ором.

Давран нав

Солҳон 1697-1699. Саёҳати заминкушоии В. Атласов ва Л. Морозко ба Камчатка.

Соли 1698. “Накшаи умумии Сибир”-и С. У. Релиёзов аз ҷоп баромад.

Солҳон 1768-1779. Экспедисияи баҳрнавардии гирдиоламии англисии Чеймс Кук.

Солҳон 1819-1821. Аввалин экспедицияи антарктикии русии Ф. Ф. Беллинсгаузен ва М. И. Лазарев.

Солҳон 1830-1856. Муайяи қардани баландии як қатор қуллаҳои Химолой, аз ҷумла Чомолунгма (Эверест).

Солҳон 1872-1876. Қори экспедицияи уқёнусшиносии англисӣ бо киштии “Челленҷер”.

Солҳон 1893-1896. Саёҳати Ф. Нансен ба уқёнуси Яхбастан Шимолӣ дар киштии “Фрам”.

Солҳон 1903-1906. Аввалин баҳрнавардии Р. Амундсен дар “Иова” ба “Гузаргоҳи шимолу ғарб” аз уқёнуси Атлантика ба уқёнуси Ором.

Солҳон 1908-1909. Ба мавзеи Қутби Шимол рафта расидани Ф. Кук ва Р. Пири.

Солҳон 1991-1912. Расидани Р. Амундсен, Р. Скотт ба Қутби Ҷануб.

Давран наварин

Соли 1932. Аввалин баҳрнавардии дугарафа ба роҳи баҳри Шимолӣ ба воситаи киштии Яхшиқани “Сибиряков” дар як мавсим.

Солҳон 1947-1971. Кашфи қаторқӯҳҳои зеринии Ломоносов, Менделеев ва дигарон.

Соли 1957. Парвози аввалин ҳамроҳи сунъии Замин.

Соли 1965. Оғози қор аз рӯйи нақшаи 10-солаи гидрологии Байналхалқӣ. Ошқор қардани новаҳои чуқуроба, қаторқӯҳҳои мобайни уқёнусҳо ва ғайра, кафидаҳо, ҷараёнҳои муқобил ва дигар кашфиётҳо дар уқёнуси Ҷаҳонӣ.

Соли 1961. Парвози аввалин дар ҷаҳон киштии қайҳонии “Восток” ва парвози минбаъдаи стансияҳои қайҳонӣ, омӯзиши Замин аз қайҳон.

МУКАДДИМА	3
§1. Хадафи омӯзиши географияи материк ва укёнусоҳо чист?	3
§2. Одамон Замини худро чӣ тавр кашф карданд ва омӯхтанд	6
§3. Харитан материкҳо ва укёнусоҳо	15
ФАСЛИ I. ХУСУСИЯТҲОИ АСОСИИ ТАБИАТИ ЗАМИН	
Литосфера ва рельефи замин	18
§4. Пайдоиши материкҳо ва укёнусоҳо	18
§5. Релефи замин	24
Атмосфера ва иқлимҳои замин	26
§6. Мавқеи атмосфера дар ҳаёти Замин. Тақсимоти ҳарорати ҳаво дар Замин	26
§7. Тақсимоти бориш дар Замин. Анбӯҳи ҳаво. Бодҳои доимӣ	31
§8. Минтақаҳои иқлими Замин	33
Гидросфера. Укёнуси ҷаҳонӣ — қисми асосии гидросфера	35
§9. Обҳои укёнуси Ҷаҳонӣ	36
§10. Ҳаракати доиравии ҷараёни сатҳи укёнус	38
§11. Ҳаёт дар укёнус	41
§12. Таъсири мутақобилаи укёнус бо атмосфера ва ҳушкӣ	43
ФАСЛИ II. ГУНОГУНИИ МАТЕРИКҲО ВА УКЁНУСҲО	
§13. Маҷмӯи (комплексӣ) табиӣ	47
§14. Минтақавияти табиӣ	50
ФАСЛИ III. АҶОЛӢ, МАМЛАКАТҲОИ ҶАҶОН	
§15. Сокиншавии инсон дар материкҳо	54
ФАСЛИ IV. УКЁНУСҲО ВА МАТЕРИКҲО	
Укёнусоҳо	59
§16. Укёнуси Ором	59
§17. Олами органикӣ	63
§18. Укёнуси Ҳинд	65
§19. Укёнуси Атлантика	68
§20. Укёнуси Яхбастан Шимолӣ	72
Материкҳои Ҷанубӣ	78
§21. Хусусиятҳои умумии табиати материкҳои ҷанубӣ	78
§22. Хусусиятҳои ҷойгиршавии зонаҳои табиӣ	83

Африко	86
§23. Мавқеи географӣ	86
§24. Релеф ва сарватҳои зеризаминӣ	89
§25. Иқлим	91
§26. Обҳои дохилӣ	94
§27. Зонаҳои табиӣ	97
§28. Таъсири инсон ба табиат	103
Аҳоли ва мамлакатҳо	106
§29. Аҳоли	106
Австралия	111
§30. Мавқеи географӣ	111
§31. Иқлим. Обҳои дохилӣ	113
§32. Иттифоқи Австралия	118
Укёнусия	121
§33. Табиат, аҳоли ва давлатҳо	121
Амрикои Ҷанубӣ	126
Табиат	126
§34. Мавқеи географӣ	126
§35. Релеф ва сарватҳои зеризаминӣ	128
§36. Иқлим	136
§37. Обҳои дохилӣ	132
§38. Зонаҳои табиӣ	134
Аҳоли ва давлатҳо	140
§39. Аҳоли	140
Антарктида	143
§40. Мавқеи географӣ	143
§41. Табиат	146
Материқҳои Шимолӣ	151
§42. Хусусиятҳои умумии табиати материқҳои шимолӣ	151
Амрикои Шимолӣ	154
Табиат	154
§43. Мавқеи географӣ	154
§44. Релеф ва сарватҳои зеризаминӣ	156
§45. Иқлим	158
§46. Обҳои дохилӣ	160
§47. Зонаҳои табиӣ	163
Аҳоли ва давлатҳо	167
§48. Аҳоли	167
Аврусиё	170

Табиат	170
§49. Мавқеи географӣ	170
§50. Релеф ва сарватҳои зеризаминӣ	173
§51. Шаклҳои асосии релеф	175
§52. Иқлим	177
§53. Обҳои дохилӣ	183
§54. Зонаҳои табиӣ	187
§55. Зонаҳои табиӣ (давомаш)	190
Аҳоли ва давлатҳо	194
§56. Халқҳои Авруосиё	194
Сибирӣ Ғарбӣ	197
Табиат	197
§57. Мавқеи географӣ	197
§58. Обҳои дохилӣ	200
Сибирӣ Шарқӣ	203
Табиат	203
§56. Мавқеи географӣ	203
§60. Обҳои дохилӣ	206
Шарқи Дур	210
§61. Мавқеи географӣ	210
§62. Обҳои дохилӣ	213
Пасти Турон ва қӯҳҳои Осиёи Миёна	218
Табиат	218
§63. Мавқеи географӣ	218
Қӯҳҳои Осиёи Миёна	222
Табиат	222
§64. Мавқеи географӣ	222
§65. Обҳои дохилӣ	226
 ФАСЛИ V. ҚИШРИ ГЕОГРАФИ	
§66. Қонуниятҳои табакан географӣ	232
§67. Қабати географӣ — ҳонаи умумии мо	235
§68. Зери ҷони фаъолияти хоҷагии инсон тағйир ёфтани табиӣ	238
Иловаҳо	241